

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
Исторически факултет

Том 68

1974

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA
Faculte d'histoire

Tome 68

1974

ЕЛЕНА САВЧЕВА
СЕВАСТОКРАТОР СТРЕЗ

ELENA SAVCHEVA
SEVASTOCRATOR STREZ

Рецензент: доц. *Васил Гюзелев*

Редактор: проф. *Петър Хр. Петров*

В условията на видимо отслабване на българската държава при Калояновия приемник Борил (1207—1218) и на засилващата се съпротива срещу латинските нашественици се обособява Просекското княжество начело с българския болярин Стрез. Отцепил се от централната власт, той завзел част от Северна и Средна Македония и се установил като самостоятелен владетел в силната крепост Просек по течението на Средни Вардар. Родственик и привърженик на Асеновата династия, Стрез е първото упоменато длъжностно лице с титлата севастократор във Втората българска държава. Разглеждането на неговото социално положение и участие в политическия живот ще допринесе както за изясняване на сложната обществено-политическа обстановка на Балканския полуостров към края на първото и началото на второто десетилетие на XIII в., така и за осветляване същността на севастократорското достойнство, за определяне на неговото място в българската държавна ранглиста и за ролята на неговия носител във върховното управление на Второто българско царство. За тази цел е необходимо да бъдат разгледани някои основни въпроси, свързани с разкриване мястото и ролята на севастократор Стрез в българския държавен живот: 1) сведения на изворите за севастократор Стрез и разпространение на името Стрез в славянската ономастика; 2) генеалогическите връзки на Стрез с Асеновия род и отъждествяването му с предишния просекски владетел Хриз; 3) външнополитически отношения на Просекското княжество със Сърбия, Епирския деспотат, Латинската империя и България; 4) времето, когато Стрез е получил севастократорската си титла; 5) функциите на севастократора върху територията на Просекското владение.

1. Изворите за живота и дейността на севастократор Стрез са български, сръбски, византийски и западни (латински). Тази класификация се основава на местопроизхода и езика, на който те са написани, и отговаря на значимостта им като градивен исторически материал.

В българските източници първото и единствено сведение за севастократор Стрез се съдържа в Синодика на цар Борил.¹ Една по-късна добавка към Палаузовия препис на този документ дава ортографията на името Стрез (Стрѣкъ) и транскрипцията на титлата севастократор (сѣвастократор).

Основен изворов материал към разглежданите въпроси са произведенията на сръбската средновековна литература: Житие на Стефан Неман (около 1168—1196) от сина му Стефан Първовенчани (1196—1227)² и жизнеописанията на архиепископ Сава — автор на едното е йеромонахът на Хилендарския манастир Доментиан,³ а съставител на другото е монахът от същия манастир

¹ М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила. С., 1928 с., 87.

² P. J. Šafařík. Život sv. Symeona od krale Stěpana, 2. izd. Praha, 1868, XVII, p. 22; Památky dřevního písemnictví Jihoslovanun. Prag, 1873.

³ Доментијан. Животи св. Симеона и св. Саве, изд. Б. Даничић. Београд, 1866, с. 206—210.

Теодосий.⁴ Тези жития на светци, които се явяват като най-разпространен вид произведения на сръбската писменост, са от особена важност и за българската история. Този жанр на църковната литература, чиято популярност се обяснява с нуждата на сръбската църква да изгради образите на свои собствени светии за укрепване на авторитета си, дава ценни сведения за нашето минало, тогава неразривно свързано със сръбската феодална държава.

Техните съобщения за севастократор Стрез са интересни и съществени, макар и откъслечни, и разкриват само някои моменти от неговия живот: бягство от България; добрия прием и побратимяване със сръбския велик жупан; утвърждаването на севастократор Стрез в Просекската твърдина. При това сръбската житийна литература е враждебно настроена към българския болярин. Житиеписците наричат Стрез „свириноумен младеж“, оприличават го на дявола-отцепник, рисуват го като „злодей“ и „убиец“. Всичко това, както и липсата на хронологическа точност пораждат противоречиви мнения при тяхното тълкуване и изграждането на предположения върху основата на неществуващи данни.

Като спомагателен материал са привлечени някои по-късни творби на сръбските средновековни автори, като архиепископ Данило „Животи кралева и архиепископа српских“⁵; Житието на княз Стреган, или Стрезо, от анонимен житиеписец, резултат от смесването на сведенията за двамата просекски владетели Хриз и Стрез;⁶ ексерптите за Стрез, извлечени от един късен ръкопис за живота на деспот Стефан⁷ и от сръбското родословие,⁸ известно от един по-сетнешен летописец, които са съкратено повторение на Теодосиевото житие. Тия по-късни паметници са носители на всички недостатъци на агиографския жанр: поради пренебрегване на политическата и военната терминология названията на титли и длъжности в тях са изпуснати или се дават техните гръцки наименования, използват се перифрастични формули, пренася се по-късна терминология към по-ранно време и се дава атрибуция на функции, изпълнявани от определено лице, но в друго време.

От византийските източници един акт на Охридската архиепископия, издаден през първата четвърт на XIII в., дава правилната транскрипция на името Стрез (Στρεΐζος).⁹ Този юридически паметник представя, макар и непълно, българската уредба на Просекската област и отношенията между севастократора и притежателите на длъжностната титла севаст.

Централен извор за политическите взаимоотношения на Балканите през периода 1209—1212 г., в които се вплита и българският болярин Стрез, е пис-

⁴ Теодосий. Живот св. Саве, изд. Б. Даничић. Београд, 1860, с. 101—112 (печатано под Доментианово име). Вж. у Й. И в а н о в. Български старини из Македония. С., 1970, с. 475—476, където е публикуван Лесновският препис на това житие.

⁵ Архиепископ Данило и др. Животи кралева и архиепископа српских. Изд. Б. Даничић. Загреб—Београд, 1866, с. 183.

⁶ Житие княза Стрегана. Съобщено от Jord. X. Константинов. — Гласник друштва србске словесности, VIII, 1856, с. 144—146.

St. Novaković. Člani hronografa trojadica o srbima i bulgarima. — Starine, kn. X, 1878, Zagreb, s. 53.

⁸ Родословие сръбскоє, известно по преписа на йеромонах Йос. Трношац Србскій летописацъ изъ почетка XVI-го столѣтія. — Гласник. . . (1853), с. 35.

⁹ J. Pitra. Analecta sacra et classica specilegio solesmen — si parata. Juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena. Demetrius Chomatianus, повнѣтата. Romae et Parisiis, 1891, p. 537. Съдържанието на документа на български език и неговият гръцки оригинал са публикувани от П. Ников. Материали за средновековната история на България. — ГСУ ИФФ, XVIII, 7, 1922, с. 8, 18, № 8.

мото на латинския император Хенрих от 1212 г. до всички приятели на империята, с адрес и към папата.¹⁰ Освен латинската форма на името Стрез (Stracius или Stratius) този паметник на епистографията характеризира севастократор Стрез като висш военен пълководец.

Всеки един от изброените документални материали, разгледан отделно и без връзка с останалите, обрисова само 2—3 момента от живота и дейността на Стрез. Само сумарното разглеждане на всички изредени извори ще даде възможност за проследяване на жизнения път на севастократор Стрез. Работата с тези извори се усложнява и от незаинтересоваността на наративните паметници от административната терминология и изпускането на патронимите поради липсата по това време на строга патрилинейна система за предаване на фамилените имена.¹¹

2. Разглеждането и съпоставянето на съобщенията за Стрез поставя на преден план въпроса — какви и доколко близки са били роднинските връзки на Стрез с първите представители на Асеновата династия? Отговорът на този въпрос се съдържа в агиографската сръбска литература от XIII—XIV в.

Като говори за Стрез, сръбският книжовник Теодосий изрично споменава, че той бил „макар и злоумън, но благороден, защото произлизал от царския род на българската страна и бил племенник (оужнка) на загорския цар Калоян“¹². Тук в понятието благороден непременно се включва и родословието

¹⁰ J. A. В u c h o n. Recherches et matériaux pour servir une histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles etc., 2me partie, p. 211—213, Paris, 1870. Срв. и новото издание на писмото у G. P r i n z i n g. Der brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel vom 13 Januar 1212. — Byzantion, XLIII, 1973, p. 395—431. Брачният договор между Балдуин II и дъщерята на Йоан дьо Бриен е друг западен източник, в който само се споменават Стрезовите зми, изд. S. L j u b i c. Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, III, с. 402 (listine o одноšajih ismedju južnoga slavenstva i mletacke republike, III, Zagreb, 1872, с. 402).

¹¹ Личното име Стрез се споменава в Добрейшовото четвороевангелие. Този среднобългарски паметник от XIII в. наред с Добрейша и Вълча отбелязва съвременното име Стрезо. Този Стрез е един от писците на евангелието, за когото на лист 116 б четем: **ЗДЕ СТРЪЗЪ ПИ-**

СА Ш МАРКОВА (няма разлика между з и ш в името Стрез). Името Стрез и композитата от него са често срещани и в сръбски документи, което е указание за неговата пространна употреба в южнославянската ономастика. Б. Ц о н е в. Добрейшово четвороевангелие — среднобългарски паметник от XIII в. — Български старини, кн. I, 1906. Вж. История на българския език. А. Обща част, т. I, С., 1940, с. 177. Срв. F г. M i k l o s i c h. Monumenta serbica, където са упоменати **Стръзъ** кловоуцарь съ дѣтню — р. 63, **Стръзъ** влахе — р. 565, в Гласник, XI, р. 132, и Гласник, XIII, р. 375— **Стръзъ** мадаракъ, Гласник, XV, р. 292 — **Стръзъ** мир, р. 298 **инославъ** стръзовиць. Вж. също и T. M a r e t i ć. O narodnim imena i prezimenama i Hrvata i Srba. — Rad Jugoslovenske akademije, LXXXI, където намираме името Strez — р. 135, Strezo — р. 137, и съставените от него Strezimir — р. 106, 128, Dobrostreres — р. 117.

¹² Преводът на думата **оужнкъ**, определяща родствена близост на Стрез с Калоян, липсва в речника на Миклошич, а в речника на Срезневски е дадена като равнозначна на думата родственик. Следователно това е една древнославянска дума, срещаща се в паметниците от XIV в., и е синоним на гръцките: **ἀρχιστεὺς** — близък роднина, имащ право на наследство; **ὁ συγγενής**, **ὁ οὐκείος**, чиято етимология отговаря на латинските **propinquus**, **cognatus**, **domesticus** и **consaguineus**, които означават родственик, роднина, близък по родство, сродник, член на семейството. В такъв случай е трудно да се приеме бележката на В. Златарски, че в Теодосиевия живопис на св. Сава думата **оужнкъ** отговаря на гръцката **ἀνεψιός**, която значи „племенник“ от брат или сестра. Живот св. Саве, с. 103; Й. И в а н о в. Български старини, с. 475; И. С р е з н е в с к и й. Материали для словаря древне-русского языка по письменным памятникам, т. III, Санкт-Петербург, с. 1165—1166; В. З л а т а р с к и. История на България през средните векове, III, С., 1972, с. 270, бел. 2.

в качеството на признак, определящ социалното положение на севастократор Стрез.

Гръцките и латинските успоредници на старославянското слово *оужникъ* доказват единствено естествено-родовите връзки на Стрез с царското семейство, без да ги конкретизират. Съществуването на такава филиация между севастократора и Асеновия род намира потвърждение в житието на Стефан Неман от сина му Стефан Първovenчани и в текста на Доментиан, където Калоян е наречен негов *внжикъ*.¹³ Гръцките и латинските паралели на тази дума в речниците на Миклошич¹⁴ и Срезневски¹⁵ утвърждават тяхната кръвнородствена близост. Голяма част от този речников фонд повтаря гръцките и латинските значения на думата *оужникъ* и на употребяваната в изворите редом с нея *сърѣдникъ*.¹⁶

Изнесените филологически данни не противоречат на твърдението за роднинството на българския болярин Стрез с владетелското семейство, без да уточняват съществуващата генетична връзка. Опит за преодоляване на изворовата ограниченост по този въпрос правят някои наши медиевисти. Ако думите на Стефан Първovenчани, назоваващ Стрез „брат“ на злия законопрестъпник Борил,¹⁷ се разбират в буквален смисъл, то би трябвало да се приеме, че Стрез бил също сестриник на цар Калоян и може би по-малък брат на цар Борил.¹⁸ Това предположение се подкрепя с цитат от Теодосий, който нарича Стрез *юнца съѣрѣпоужникъ*.¹⁹ Това определение кара нашия изтъкнат учен В. Златарски да смята, че тогава, т. е. към 1209 г., Стрез е бил млад човек, който за пръв път изстъпвал в политическия живот на българската държава. Същият учен обосновава своето мнение за братската връзка между българския цар Борил и севастократор Стрез с тяхното помирение, при което българският цар го удостоил с титлата севастократор, давана на най-близки цареви роднини — синовете и братята.²⁰

Сериозно опровержение на гореприведените доводи са някои сведения, съдържащи се в същите извори. Например в началото на Теодосиевия разказ за преследването на Стрез от приелия царството Борил се натъкваме на едно обяснение, според което причината за това гонение били Стрезовите прояви на смелост до този момент. „Заради това още повече му завиждаха и за смърт търсеха душата му, бояха са да не би той, ако се възцари, да убие пък тях.“²¹ Думите на сръбския житиеписец трябва да се схващат като указание за ролята на прославения български благородник в политическия живот на българската

¹³ Šafařík. Život sv. Symeona, p. 23; Доментиан. Животи св. Симеона и св. Сава, с. 209.

¹⁴ Fr. Miklosich. Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae, 1862—1865, p. 30.

¹⁵ Срезневски Й. Материалы для словаря. . . I, с. 113.

¹⁶ Живот св. Саве, с. 105, където разказва за благосклонното отношение на българските боляри и на Стефан към Стрез, „*яко сѣрдникю царевю*“ (като към царев роднина). В същия смисъл тази дума е употребена и в Лесновския препис на същото житие, изд. Й. И ванов. Цит. съч., с. 476. Равнозначните на тази дума във Fr. Miklosich. Lexicon. . . , p. 952, са: *συγγενής, γυνικός*, с които се обозначават родственниците, роднините.

¹⁷ P. Šafařík. Život sv. Symeona, cap. XVII, p. 21.

¹⁸ В. Златарски. История, III, с. 271, и П. Мутафчиев. Владетелите на Просек, Избрани произведения, т. I, С., 1973, с. 233, не обосновават с нищо това свое предположение, извлечено от буквального тълкуване на сведението на Стефан Първovenчани; също и G. Prínzig. Der brief, S. 423.

¹⁹ Живот св. Саве, с. 107; също Й. И ванов. Цит. съч., с. 277.

²⁰ В. Златарски. История, III, с. 271, бел. 1 и 2.

²¹ Живот св. Саве, с. 104, и Й. И ванов. Български старини, с. 476.

държава. На обществено-политическата активност на този царев роднина са посветени и следващите редове от житието на св. Сава. Утвърждаването на Стрез в Просекската крепост е съпроводено с увеличаване на неговите селища и хора, „защото загорските хора го знаеха и мнозина идваха при него“. Известността му не може да бъде обяснена само с престижа, който дава благородството на кръвта и произхода, а и с важното служебно положение, което той е имал във върховното управление на държавата, с авторитета и влиянието сред дворцовата аристокрация. Неговото присъствие във военнополитическия живот на страната по времето на Калоян вероятно се е свеждало до участие във военните инициативи на българския цар. Плод на това участие е, от една страна, популярността на Стрез в началото на XIII столетие сред българското общество, а, от друга — стремежът на част от българските първенци да отстранят този изявен представител и привърженик на законната Асенова династия и евентуален заместник на Калоян.

Тази интерпретация на изворовия материал ни дава право да отнесем Стрезовия дебют на политическата арена преди 1207 г. Калояновата смърт и узурпацията на българския владетелски трон от Борил в края на 1207 г. са само катализатор, засилващ военнополитическата дейност на Стрез, най-силно проявена след бягството му при сръбския велик жупан Стефан Първо-венчани. Страхът на част от болярското съсловие начело с Борил от възцаряването на Стрез ясно сочи равнопоставеността на двамата върху българския престол. Ако Стрез беше по-малък брат на Борил, то според закона за престолонаследието Борил в качеството си на по-голям брат имал по-сериозно основание да изисква собственото си коронясване, отколкото по-малкият брат. Еднаквото законно право на двамата върху българската царска корона може да се базира на еднаквото им местоположение в родословното дърво на царстващата династия.

Всичко това ни кара да се отнасяме резервирано към буквалното тълкуване на сведението, сочещо Стрез за брат на Борил, почерпано от Стефан Първо-венчани. Може би тук под назоваването „брат“ се крие една риторическа метафора, която изразява по-тясна родова свързаност между севастократора и царя. Като обяснение за употребата на обозначението „брат“ би могъл да послужи и старохристиянският обичай, т. е. че тази дума е била употребена в духа на общата християнска вяра, и то като възпоминание от древното християнство. В християнската фразеология равенството на всички хора се е схващало като свръхреално, митическо братско единство на човешкия род пред бога.

Сродни на старобългарското слово *вратъ* са *ἀδελφός* и *frater*, които освен буквалния имат и преносен смисъл — родствен, близък, братовчед.²² Последното значение ни се струва най-приемливо при определяне естествено-родовите отношения между Борил и Стрез, а също е и изходна точка при разкриване на техните политически взаимоотношения. Стрез е бил племенник на Калоян: „Stracius, nepos Johannicii“, се казва в писмото на латинския император Хенрих от 1212 г.²³ Чрез съществителното „nepos“ в средно-

²² *вратъ*—*ἀδελφός*; *Frater*, germanis; de consanguineis et cognatis; etiam de hominibus proximus, exempli gratia de monachis, confidelibus etc. — *Lexicon linguae palaeoslovenicae*, Praha, 1966, p. 142.

²³ G. Prinsing. *Der Brief*, S. 412. Срв. също изд. на J. A. Buchon. *Recherches et materiaux...*, p. 211.

вековния латински език се обозначава син на брат или сестра.²⁴ От всички тези данни може да се заключи, че Стрез е бил братов или по-вероятно сестрин син на цар Калоян, както и Борил, за когото византийският историк Георги Акрополит пише, че е син на Калояновата сестра,²⁵ в Дриновия препис на Синодика е наречен „сестринец“ на първите Асеновци,²⁶ а Валансиен назовава Калоян негов вуйчо (Johanisses, ses oncles).²⁷ Племенници на виден държавник и военен пълководец, те двамата са имали законни права върху българския престол. Затова приелят царството Борил се домогвал „да наслади душата си, като пролее кръв от своя род“²⁸, т. е. да премахне единия от съперниците за владетелския трон и сподвижник на Калоян, който поради близко родство с убития цар и личните си качества бил считан за възможен приемник на Калоян.

Терминът „брат“ намираме и сред монашеството, което може да се илюстрира при разисквания проблем с Лесновския препис от житието на св. Сава. В това копие за Стрезовото бягство при сръбския самодържец Стефан Първовенчани се казва: „Благочестивият Стефан склони към този Стрезо като към свой сродник и брат.“²⁹ Със сигурност се знае, че липсва една толкова близка, интимна генеалогическа връзка между сръбския скиптодържец и българския велможа. Назоваването „брат“ е разширено понятие за родство, но такъв смисъл не е вложен в думата по отношение на Стрез в съчинението на Стефан Първовенчани. В този паметник на сръбската писменост с термина „брат“ сръбският крал се обръщал към своите синове, архиепери, князе на земи, воеводи и воини.³⁰

За принадлежността на севастократор Стрез към царската фамилия може косвено да се съди от Синодика на българската църква. В Палаузовия препис Стрезовото име е поставено между имената на членовете на царската династия — севастократор Александър, брат на цар Иван Асен II, и Слав, братовчед на цар Борил:

Илѣѡдрѡу сѣвастократѡру
вратѡу велнкаго црѣ Искѣиѣ
и Стрѣзю сѣвастократѡру
и славоу деспотю, вѣчнаа памѣт

На севастократор Александър,
брат на великия цар Асен,
и на севастократор Стрез
и деспот Слав вечна им
(памет).³¹

Ако Стрез не беше кръвно свързан с българския двор, то името му щеше да се чете между имената на българските сановници. Провъзгласяването на „вечна памет“ за българските сановници се намира след славословията за членовете на царските родове, като се предполага, че в паметника е била

²⁴ Nepos—filius frater aut sororis, ἀδελφιδος Вж. Du Cange. Glossarium mediae et infimae latinitatis, t. V, Niort, 1885, p. 587.

²⁵ „Като умрял (Калоян), царската власт над българите взел синът на сестра му, по име Борил, който се оженил за вуйна си, скитка“ (G. A s c o p o l i t a e Opera, rec. A. Heisenberg, I—II, Lipsiae, 1903, p. 24 — ГИБИ, т. VIII (XV), с. 156).

²⁶ М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила, с. 77—78.

²⁷ Henri de Valenciennes. La conquête de Constantinople et Natalis de Vailly. Paris, 1872, p. 308, ch. 506.

²⁸ P. Šafarik. Život sv. Symeona, p. 22.

²⁹ Й. Иванов. Цит. съч., с. 476.

³⁰ P. Šafarik. Op. cit., cap. X, p. 22.

³¹ М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила, с. 87.

съблюдавана известна постепенност при въздаване почит към лица за техните заслуги и произход. Въпреки че приведеното сведение не може да се използва като пряко свидетелство за детайлиране на родословното дърво на Асеновата династия, то неговите известия дават възможност да се постави под въпрос твърдението, че Стрез е по-малък брат на Борил. В разгледания пасаж за севастократор Стрез липсва апозицията „брат на цар Борил“ по аналогия с употребеното за севастократор Александър „брат на великия цар Асен“. Ако съществуваше кръвна братска връзка между Борил и Стрез, то тя едва ли щеше да остане неотбелязана от българската историко-летописна традиция.

Известното разграничение, което се чувства между царевия брат Александър, от една страна, и Стрез и Слав, от друга, може да бъде обяснено не само с хронологическите разлики в тяхната дейност, но и с различното им място в родословната система на царствувашата династия. Александър се изявява по времето на цар Иван Асен II (1218—1214), а Стрез и Слав дават политическа характеристика на Борилевия период (1207—1218), т. е. за политическите прояви на последните двама е характерна известна синхронизация. Неспазването на този историко-хронологически порядък може да се обясни не само с по-късните добавки,³² направени към Борилевия синодик, но в конкретния случай и с различната степен на кръвно родство, в която са се намирали членовете от семейството на владетеля. Името на царевия брат Александър предхожда това на Стрез и Слав, тъй като последните двама заемат по-отдалечено място в родословната линия на Асеновци.

И така анализът на всички познати известия показва, че Стрез е бил братовчед на Борил и Калоянов племенник. За Алексей Слав от съобщенията на изворите знаем, че е роднина на цар Асен I (ὁ Σουλῆβος προσγενῆς ὦν τοῦ βασιλέως Ἀσάν),³² респ. на цар Калоян и пръв братовчед на Борил (cousin germain).³³ В такъв случай тяхната еднаква степен на родство по сребрена линия определя за Стрез и Алексей Слав еднакви места в родословната стълба на Асеновци.³⁴ Дори по-близко до ума е предположението, че Стрез е Славов брат (и двамата са братовчеди на Борил, може би от една и съща майка, имащи еднакви законни основания да претендират за българското царско наследство и затова преследвани и принудени да напуснат пределите на България), отколкото братовчедното родство на Стрез с Борил, неотбелязано в нито един средновековен български извор. Основание за една такава догадка дава изравняването им в генеалогическата таблица, еднаквото отношение на обсебилият царската власт Борил, което от своя страна предопределя близката им историческа съдба и съседството на владенията от тях територии.

Колкото и оскъден да е фактическият материал, може да се твърди със сигурност, че братовчедите Стрез, Борил и Слав в качеството си на Калоянови племенници са имали законни основания за придобиване на царската

³² G. A. Scropolita e. Opera I, p. 39=ГИБИ, т. VIII (XV), с. 159.

³³ H. de Valenciennes. Op. cit. p. 308, ch. 505. Основателно е предположението на В. Златарски, че Асен I е имал още една сестра, майка на Алексей Слав.

³⁴ За родството по сребрена линия е характерно това, че при него родствениците не произхождат един от друг, както при родството по права линия, а от един общ родоначалник, например братя, братовчеди, чичо и племенник.

власт.³⁵ Установените правила за наследяването, според които, в случай че владетелят няма синове, бил наследяван от братята си и накрая от останалите сродници, поставят на равни начала сродниците на цар Калоян — Стрез, Борил и Слав. Държавноправният принцип за заемане на престола ги изравнявал в правото им да се изявят като негови претенденти. Успоредното фигуриране на трите имена в Борилевия синодик — Александър, Стрез и Слав — е целело да покаже големите заслуги на двамата севастократори и деспота в живота на българската държава, които се явяват и носители на големи дворцови титли.

Години наред в научната литература Стрез и Добромир Хриз, другият владетел на Просек, бяха отъждествявани. Пръв опонент на недостатъчно обоснованата теза за близостта на двете наименования Стрез и Хриз се явява статията на К. Николаевич Српски Комнини.³⁶ Друг сръбски учен Н. Радойчич в публикацията си „О неким господарима града Просека на Вардару“ също изтъква неоснователността на едно такова просопографско сближение, заключавайки, че споменатият от Никита Акоминат господар на Просек — Добромир Хриз, в никакъв случай не може да се идентифицира със Стрез — владетеля на Просек, за когото се знае от сръбски, български и латински извори

Към тия изводи се присъединява и българският историк П. Мутафчиев, в чието обширно изследване върху историята на българите в края на XII и началото на XIII в. четем, че имената Хризъ и Стръкъз³⁷ в езика на славянското население са били две имена съвсем различни, които не могат да се смесват.³⁸

Ортографията на името Стрез (Стръкъз) в Синодика, отбелязването на неговата титла (севастократор), неговото голямо участие в държавните дела и царският му произход са едни от най-сериозните аргументи срещу поименното и синхронното отъждествяване на двамата обитатели на вардарската крепост Просек — Стрез и Хриз. Просекският господар севастократор Стрез е записан в славянските, византийските и латинските паметници като Стръкъз, Стрѣкъзъс и Stracius (Straces, Stratius). Името Хриз се открива в културно-историческото наследство на средновековното балканско славянство

³⁵ Изискванията за наследяването по време на Втората българска държава, посочени в текста на Оряховския хрисовул, гласят: „па и след смъртта на царството ми, който бъде наследник на царството ми, или измежду възлюблените деца на царството, или от сродниците на царството ми, или когото друг бог избере и постави на престола на царството ми“ (Й. И в а н о в. Български старини, с. 593). Още по-ясни са тия правила в пасаж от Рилския хрисовул: „Обаче и след смъртта на моето царство, когото Господ бог, вечният цар, благоволи и постави на моя престол, бил превъзлюбеният син на моето царство, или някого от братята и сродниците на моето царство, то той да не отмени нищо“ и т. н. (Й. И в а н о в. Български старини, с. 599).

³⁶ Гласник, XII, 1860, с. 432, бел. 3.

³⁷ Използуваните от автора филологически аргументи опровергават позитивния отговор на въпроса: може ли да се приеме, че името Хриз е същото славянско име Стрез, минало в гръцка транскрипция? Н. Радойчич в противовес на предишните схващания, според които неизкълченото от гръцка транскрипция славянско име на Хриз е било Стрез, твърди, че след като византийците са писали името Стрез като Стрѣкъзъс, а сърбите са предавали гръцкото име Хръсо̀с с Хръсь или са го превеждали като Златко, то не може да се докаже, че в гръцката транскрипция името Стрез не е могло да се предаде другояче освен с Хръсо̀с. Напротив, византийците в началото на XVIII в. са имали за него специална форма Стрѣкъзъс. Летопис матице српске, св. VIII, 1905, с. 16.

³⁸ П. М у т а ф ч и е в. Владетелите на Просек, с. 177—179.

под формата *Хръсь*.³⁹ Византийските автори пишат неговото име *Χρῦσος*⁴⁰ и *Δοβρομίρος Χρῦσος*,⁴¹ а в буквалната му славянска транскрипция *Хръза* го намираме в някои влашки документи от XVII в.⁴² Последният факт говори, че това гръцко име се е употребявало сред власите в точното си гръцко произношение.

Подробното запознаване с дейността на просекския севастократор също ще допринесе за изкристализиране представите ни за Хриз и Стрез като за две отделни личности. Всяка от тези политически фигури има определени изяви на международната сцена на XIII столетие и трябва да бъде оценявана по мястото, ролята и значението, което им отреждат историческите хроники. Отделени по време, техните роли не се дублират, което прави невъзможно и тяхното поименно и функционално идентифициране.

3. Овладеяването на българския престол от Борил е свързано с преследване на неговите братовчеди Стрез и Слав. „Споменатият този Стрез — разказва Теодосий — след убийството на цар Калоян беше преследван като царев роднина от приелия царството Борил, за да бъде убит. Защото и той, Стрез, беше гот и беше се проявил много със смелостта си. Затова му завиждаха и за смърт търсеха душата му — бояха се да не би той, ако се възцари, да убие и тях; и така, преследван от тях, той беше съвсем изгонен. И като нямаше къде да се установи, избяга при благочестивия велик жупан и самодържещ Стефан.“⁴³ Сръбският двор, родеещ се по това време с българския царски род,⁴⁴ дава убежище на Стрез и на всички единомышленници, които пристигнали с него, т. е. на всички привърженици на законните Асенови наследници — Иван Асен II и Александър. Стефан Първовенчани приема беглеца, на чийто вуйчо Калоян дължи връщането си на престола през лятото на 1203 г.⁴⁵ Усилията на Борил да изиска беглеца, за да го погуби, като ту изпраща дарове, ту заплашва с война, не се увенчават с успех.

Благоволенieto на сръбския жупан към Стрез, както и жестокостта, с която новият български владетел преследва своя братовчед, нямат толкова частен, личен характер, а са предизвикани от политически мотиви. Борил се стреми към физическото унищожение на съперника за българския царски венец, който като племенник на цар Калоян, прославен с личната си храброст и поставен на едно от най-високите места в титулната пирамида, е в правото си да претендира за престола. Сръбското покровителство върху Стрез и под-

³⁹ Срв. F. g. Miklošič h. Monumenta Serbica, LXII, 1858, p. 61, също вж. в Гласник' XIII, с. 377; Гласник XV, с. 290, 292, 299, а на с. 289 се среща композитума *Хръсовникъ*.

⁴⁰ N i c. C h o n i a t a e Historia, ex recensione Im. Bekkeri, Bonnae, 1835, p. 643—644, 665 и др.

⁴¹ Намираме го в заглавието на едно похвално слово, чийто съставител е Н. Акоминат. Вж. за него K. N. S a t h a s. Bibliotheca graeca medii aevi nunc primum edidit, Vene, 1872, p. 90. За славянското име Добромир вж. T. M a r e t i ć. O narodnim imena i prezimena u Hrvata i Srba, p. 117 — Dobromir, Dobromirić, Dobromirović.

⁴² По-подробно вж. у П. М у т а ф ч и е в. Църковски старини от XVII и XVIII в. Избрани произведения, т. I, 1973, с. 115, 121—122, където се отчита разликата между гръцкото име *Χρῦσος* и славянската му транскрипция *Хръза*, съдържаща се в това, че *υ* и *ς* са заместени с *н* и *з*.

⁴³ Живот Св. Саве, с. 204; у Й. И в а н о в. Български старини, с. 476.

⁴⁴ За роднинските връзки на първите Асеновци със сръбския двор вж. П. П е т р о в. Към въпроса за автентичността на Виргинската грамота и достоверността на съдържащите се в нея сведения. — ГСУ ФИФ, т. LI, 2, 1953, с. 233.

⁴⁵ Срв. К. И р е ч е к. Историја Срба, прва книга. Београд, 1952, с. 165; също В. З л а т а р с к и. История на българската държава през средните векове, т. III, С., 1972, с. 150.

помагането му да се утвърди в Просек и околните земи цели да го противопостави на цар Борил. Сръбският крал заздравява приятелските си връзки със Стрез, побратимява се с него и като му дал на разположение „много коне и войска“, го подпомага в усвояването на половината от българското царство. „И отнех, и му предадох половината от българското царство, пише сам Стефан Първовенчани, и го утвърдих в града, наречен Просек, където да прекарва славно в своите дни, понеже поддържах неговата власт.“⁴⁶ Тук под израза „половината от българското царство“ трябва да се разбира онази част от днешните македонски земи, които били под властта на българите. Областите, които Стрез с помощта на сръбския жупан успял да откъсне от Борил, според определението на Теодосий достигали на югозапад чак до Солун и Охрид. „А преди това, когато готите (= българите) бяха надвили и бяха намерили много гръцки градове, както казахме, празни и безпомощни, те ги завзеха и владееха; те бяха заели и околните на Солун селища, държаха и Охрид. Благочестивият Стефан склони към този Стрезо като към свой сродник и брат. Някои загорски боляри, които владееха тогава града (Охрид?), и те му се подчиниха заедно с крепостите си. А най-напред (Стрезо) бе въведен в крепостта, наречена Просек. Като му даде в помощ своята войска, а и сам му помогна, утвърди го за свой приятел и го удостои да го счита за брат, така че всеки (от двамата) да намира всякаква помощ от другия. Като се уговориха така, получи и други селища, а и с хора се умножи, защото загорските хора го знаеха и мнозина идваха при него.“⁴⁷ Този откъс от житието на св. Сава съдържа ценен материал за настаняването на българския болярин в земите на бившето Хризово княжество. На него без борба му се покорило българското население от градовете и границите на княжеството допират на юг до околностите на Солун, а на запад до Охрид. Според изричното свидетелство на Теодосий на севастократора се подчинили българските боляри заедно с крепостите си. Фразата, че Стрез „получи и други селища, а и с хора се умножи, защото загорските хора го знаеха и мнозина идваха при него“, недвусмислено показва, че българите са главното етническо ядро, което обхваща в своите граници Просекското княжество.

Унищожаването на Бориловата власт в югозападните български земи през 1208 г. се удало лесно на българския болярин Стрез по няколко причини:

а. Непопулярността на новия цар поради незаконното обсебване на властта. Стефан Първовенчани в житието на баща си нарича българския цар Борил „законопрестъпник, чието беззаконие не биде скрито от целия свят“⁴⁸. В хрониката на Валансиен Борил е наречен „предател, който се провъзгласи император против бога и против разума“⁴⁹.

б. Популарността, с която се е ползвал сред българското население другият Калоянов племеник и сподвижник-севастократор Стрез.

в. Сръбската военна помощ за стабилизиране на Стрезовата власт.

г. Заетостта на Борил през пролетта и лятото на 1208 г. във войната с Хенрих е използвана от Стрез, за да навлезе в басейна на р. Вардар.

⁴⁶ P. Šafarik. Život sv. Symeona, XVII, p. 22; вж. и Живот св. Саве, с. 105.

⁴⁷ И. Иванов. Български старини, с. 476; срв. Теодосий. Живот св. Саве, с. 105.

⁴⁸ P. Šafarik. Život sv. Symeona, XVI, p. 21.

⁴⁹ H. de Valenciennes. La conquête de Constantinople ed Natalis de Wailly. Paris, 1872, p. 320, ch. 528.

Стрез превръща твърдината Просек в непристъпен център на своите владения. Първото известие за нея се среща в един хрисовул на Василий II от 1019 г., където, Просек е споменат в Мъгленското епископство.⁵⁰ Градът Просек (Προσάκος) бил разположен върху скала над клисурата Демир капия. Непристъпни и стръмно спускащи се надолу скали го ограждали, а р. Вардар образувала около им една необикновена ограда. Самата природа дала на това място несравнени предимства, довършвайки това естествено укрепление. Съперничещото с природата изкуство направило от Просек една наистина непревземаема крепост.⁵¹ Важен стратегически пункт, тя контролирала един от най-значителните пътища в средните векове, който започвал от Родосто, преминавал през Родопския масив, пресичал долните течения на реките Места, Струма и Вардар и достигал до Скопие. На това място пътят вървял през голяма природна преграда, която създавала Демиркапийската клисура. Освен това през Просек минавал и важният вардарско-моравски път Солун—Скопие—Ниш. Ведно писмо на Йоан Навпактски до Теодор Ласкарис крепостта е оприличена на щит и от Аянтовия по-здрав, който имал голямо значение в борбата срещу солунчани.⁵²

В Просек Стрез резидирал като приятел и брат на Стефан Първовенчани според свидетелствата на Теодосиевото житие. Там се намеква за сключения съюз чрез духовно побратимяване между сръбския велик жупан и българския севастократор. Този „чин на побратимяване“ или на славянски „чинъ Братотворенна“ е едно църковно чинопоследование из частното богослужение. С термините „чин братотворение“ или „последование на побратимство“ се свързва старинният народен обичай на побратимяване. Същността на този обичай се състои в установяването на тесни събратски, приятелски връзки, основани на почитта и взаимното подпомагане.⁵³ Затова в житието на св. Сава се казва, че всеки от двамата побратими, в случая Стефан и Стрез, трябвало „да намира всякаква помощ от другия“.

⁵⁰ Й. Иванов. Български старини, с. 551.

⁵¹ Nic. Noniatae Historia, p. 665—666.

⁵² В. Василевски й. Epirotica saeculi XIII, с. 244; ВВр, III, 1896.

⁵³ Народно-християнският обичай побратимяване, на гръцки ἀδελφοποιία, широко се е практикувал у византийците и особено сред южните славяни—българи и сърби. Средновековието познава духовното благословение на побратимяването—литургията за този обред е запазена в гръцки и старославянски молитвослови. Ортодоксален църковен ритуал ἀδελφοποιία (pobratimstvo, posestrimstvo) се проявява като cognatio spiritus. Църковното осветяване на обичая побратимяване оформя неговия историко-литургичен образ, засвидетелствуван в гръцките свхологии от VIII—IX в. и славянските молитвослови и требници. В тях различни по своя народностен произход свидетелства началото на молитвеното осветяване на обичая побратимяване е почти еднакво: заставане пред олтара с полагане десните ръце върху евангелие, като в левите ръце се дава кръст, а след това (някъде) и свещ или поставяне на налога сред храма с евангелие и кръст върху него; на побратимяващите се се дава свещ в ръката. Някъде става и опасване с пояс. Следователно това е една своеобразна форма на изкуствено сродяване с външни символи. В П а н д у р с к и. Изчезналият чин на побратимяване (Из историята на частното богослужение). — Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски“, С., т. I (XXVII), 1950—1951, с. 6. Някои смятат, че произходът на гр. ἀδελφοποιία е в зависимост най-вече от славянското влияние в това отношение. Вж. Н. Н а ч о в. За побратимство. — ПСп, г. X, кн. 49—53, Средец, 1895—1896, с. 501—504. Срв. П. С р е њ к о в и њ. Чин братотворенију. — Гласник српска ученог друштва, LXIII, 1885, с. 273; вж. също и Z. K r e t z e n b a c h e r. Rituelle Wahlverbrüderung in Südosteuropa, Sitzungsber. Bayer. Akad. Wiss. Phil. Hist. Kl., 1971, 1, München. Авторът описва съвременно побратимяване, на което е очевиден през 1966 г. в Крушевац.

При побратимяването на сръбския велик жупан с българския севастократор се касае за една форма на ритуален съюз, който може да се вмести в рамките на източната църковна литургия. Интересно следствие от тази християнско-обредна църковна форма освен установяването на тесни приятелски и утилитарни отношения е претенцията за наследство, до която понякога достигали побратимите.⁵⁴ Не е изключено духовното сродяване на Стефан Първовенчани със Стрез да е свързано с тайните аспирации на великия жупан към българските югозападни области. Още по-приемливо е това твърдение, като се имат пред вид външнополитическите подпомагания на сръбската държава, чиито териториални претенции се сблъскват с тия на възстановената българска държава именно в югозападните краища. Краят на XII и началото на XIII в. е период, характеризиращ се с териториална нестабилност, когато Неманичи и Асеновци водят борба за освобождаване от византийска зависимост и обединяване на етнически принадлежащите им земи. Стефан Първовенчани решава да използва влиянието и известността на Калояновия сродник, за да постави под своя власт съседните югозападни български области. Следователно появата на Стрез в българския югозападен район към 1208 г. стои в тясна връзка, от една страна, с династическите борби в България, а, от друга — със завоевателните планове на Стефан Първовенчани, който вижда в Стрезово лице ценен съюзник за териториалното разширяване на държавните си граници.⁵⁵

Идването на Калояновия племенник в Сърбия и оказаната му помощ трябвало да улеснят сръбското настаняване в земите на Северна и Средна Македония. Но тези планове на сръбската дипломация претърпели неуспех. Една година след идването си в Просек севастократор Стрез се откъснал (в 1209 г.) от военнополитическия съюз със сръбския крал — „надебелял и затлъстя и се отметна възлюбеният, забрави възпиталия го в бога“⁵⁶. Сръбските житиеписци говорят за отмятането на Стрез като за деяние, с което се потъпква божията заповед и евангелското побратимяване със сръбския велик жупан. Доментиан сравнява отхвърлилия сръбската опека севастократор Стрез с дявола-отцепник.⁵⁷

Прекъсването на съюза между Стефан Първовенчани и Стрез била брънка от общото раздвижване на Балканския полуостров, настъпило в края на 1208 и началото на 1209 г. Заобиколена от неприятели, Латинската империя трябвало да се справя със своите барони, стремящи се към отцепване от Цариград и пълна независимост. През зимните месеци на 1208—1209 г. император Хенрих, начело на един поход към Солунското кралство, цели усмиряване

⁵⁴ В. П а н д у р с к и. Цят. съч., с. 11, бел. 3.

⁵⁵ Почти всички изследвачи са единодушни по въпроса за политическите съображения на сръбското покровителство върху Стрез. Стефан Първовенчани е искал да употреби последния като оръдие, за да подчини без голям труд съседните към югоизток български области. Вж. П. М у т а ф ч и е в. Владетелите на Просек. Избрани произведения, т. I, С., 1973, с. 58; също В. З л а т а р с к и. История, III, с. 281; В е с к о в и к-В а н г е л и. Самостояните феодали владетели во Македонија. Скопје, 1963, с. 40.

⁵⁶ P. Š a f a r i k. Život sv. Symeona, p. 22.

⁵⁷ Д о м е н т и я н. Живот св. Симеона и св. Сава, с. 206. Т е о д о с и й. Живот св. Сава, с. 107, говори за Стрез като за клетвопрестъпник. Употребата на цитати от священото писание, оприличаването с библейски лица и събития е една от характерните особености на агиографския жанр. Разбира се, въмъкването на тези цитати в житията на средновековните сръбски автори не е лишено от известна функционалност в изложение на основната идея на повествованието. М. И. М у л ч. Сербские агиографы XIII—XIV века и особенности их стиля. — В: ТОДРЛ. т. XXII. Литературные связи древних славян. Л., 1968, с. 128.

на ломбардските барони, чиито владения се простират до Средна Гърция. След като със силата на оръжието осуетил тяхното намерение да отхвърлят сюзеренитета на латинския император и защитил владетелските права на младия Димитър, през пролетта на 1209 г. Хенрих заминал за Тесалия и Средна Гърция.⁵⁸ Когато преминал от о-в Негропонт в Тива, до него дошла вестта, че Борил „се готвел да навлезе в земята на императора с многобройни войски“⁵⁹. Това сведение, макар и немного ясно, се среща единствено в хрониката на Анри дьо Валансиен. Описвайки доста подробно българо-латинските отношения в началото на Борилевото царуване, той твърде пестеливо известява за готвения от Борил поход: „Когато императорът чу тази новина, той изпита голяма тревога, но при все това каза, че ще отиде срещу Борил. Той изкара да дойдат рицари, сержанти и стрелци и събра и опрости всички бойци.“⁶⁰ Това оскъдно свидетелство за проектираното българско настъпление навежда на мисълта, че през пролетта на 1209 г. българският цар действително предприел някакво нахлуване в днешна Македония. Обаче пътят на българската войска не е по посока на Солун, както предполагали латинците, а към Стрезовите владения. Тази теза, лансирана в нашата историография от В. Златарски, е твърде правдоподобна.

Ангажиран с продължаване на войнствената Калоянова политика спрямо латинците, Борил не е могъл да реагира веднага на Стрезовото отцепване. Докато латинската императорска хоругва се е развявала из Тракия, Борил не бил в състояние да насочи своята войска към братовчед си Стрез. Затова царят на българите използвал именно това време, когато Солунското кралство останало без крал. Хенрих трябвало да се справя със сепаратистичните тенденции в империята за отхвърляне васалитета на латинския император, а Борил — със същите прояви на отцепничеството, само че в териториалните рамки на българската държава.

Войната на император Хенрих с ломбардските и италианските барони била използвана от българския цар за привличане на Просекския владетел. Съюзът на двамата братовчеди избавил Стрез от сръбското настойничество, а на Борил дал възможност да продължи борбата с Латинската империя и нейния васал деспот Слав. С прекратяване на приятелското споразумение между Стрез и Стефан Първовенчани се премахва и опасността за Борил. Откъсването на големите области под властта на Стрез и Слав не само се отразило неблагоприятно върху военния потенциал на българската държава и с това улеснило победата на император Хенрих над Борил през изминалата 1208 г., както смята Принцинг,⁶¹ но и нарушило нейната териториално-етническа цялост. С привличането на Стрез за съюзник българският господар, макар частично и временно, възстановил единството на страната. Владетелят на българите признал на Стрез дадената му от Калоян титла севастократор и му поверил управлението на югозападните български земи.

След като подобрил отношенията си с Борил, Стрез според разказа на Теодосий, „възгордян, забравил бога, защото се прояви като убиец, свиреп и неукротим в немилостта си и много нечестив. Като установи дома си на ска-

⁵⁸ H. de Valenciennes. Op. cit., p. 378—418, ch. 622—688.

⁵⁹ Ibidem, p. 416, ch. 618.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ G. Prinzing. Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204—1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges, München, 1972, s. 100—101.

лата в гореспоменатия Просек — а тази скала беше много висока, около 200 разтега (сажена) и повече и непосредствено под нея тече голяма река, наречена Вардар, — на тази скала прочее (той) си направи дървена площадка, която превърна в свой театър (позорище). И когато окаяният се веселеше, седеше, пиейки на това смъртно съдилище, като играеше и се веселеше. А за него веселие беше човешката смърт: за малка вина осъждаше на смърт сгрешилия и заповядваше да го хвърлят от височината на тази площадка през онази страшна скала.“⁶²

Интересен в този пасаж е преводът и тълкуването на думата *позорище*. Според едни в Просек Стрез устроил дървена „сцена“, на която, пиейки, е осъждал на смърт;⁶³ според едно друго тълкуване върху високата вардарска скала просекският владетел си построил кула.⁶⁴ Оригинално е определеното на някои историци на театъра, като М. Кичович и Ст. Каракостов, че „позорище“ е употребено в смисъл на театър.⁶⁵

Думата „позорище“ съответствува на гръцката *θεατρὸν* и славянската *зрелище*, както и на термините *сборище*, *събрание*, *поприще*.⁶⁶ Вероятно става дума за събрание на Стрез и заобикалящите го боляри, където са били издавани и изпълнявани смъртни присъди. Това предположение се подкрепя и от по-нататъшните редове на Теодосиевия разказ, където за същото „позорище“ е употребена думата „смъртно съдилище“ (*смъртноу съднщи*). Следователно авторът на Савовото житие ни дава ясна представа за направената върху Просекската скала дървена площадка, наричайки я отначало „позорище“, а след това „смъртно съдилище“. Това е било по-скоро един примитивен ешафод, където просекският княз се забавлявал с човешката смърт. Правилно сръбският историк на театъра Св. Шумаревич чете думата *позорище* в указания текст като „губилище“⁶⁷. Дървеното „позорище“ в средните векове е било позорен стълб, където понякога са се извършвали наказания. Разположена върху висока стръмна скала, около която се вие р. Вардар, тази площадка в Просек едва ли е била удобно и безопасно място за театрални прояви на средновековните артисти. По-скоро то може да бъде определено като лобно място, лобна скала, аналогична с тая на Царевец, от която е хвърлен търновският патриарх Йоаким III по времето на Тодор Светослав (1300—1321), отколкото да се разглежда като един от паметниците на средновековната театрално-зрелищна култура.

⁶² Й. И в а н о в. Български старини, с. 477, срв. и Теодосий. Цит. съч., с. 105—106.

⁶³ К. Ј у р е ч е к. Историја... I, с. 166.

⁶⁴ П. М у т а ф ч и е в. Владетелите на Просек, с. 252.

⁶⁵ М. К и њ о в и њ. Старо позориште код Срба. — В: Зборник родова, кн. X, Институт проучв. књижевности. — САН, кн. 1, 1951, с. 16; Ст. К а р а к о с т о в. Българският театър. Средновековие, Ренесанс, Просвещение. С., 1972, с. 89—90. Първият от тях не изключва възможността на това „позорище“ да бъдат наказвани и хора. Трудно е да се приеме, че хилендарският монах Теодосий говори за „позорище“ в смисъл на средновековен театър и за *скомрахи* в смисъл на изпълнители в това позорище, т. е. артисти от Средновековието. Още по-отвлечено е предположението на Ст. Каракостов, че това място служило като *сборище* на *богомилските* *скомрахи*, които са противници на Борил и верни на опозиционно настроения владетел на Просек.

⁶⁶ И. С р е з н е в с к и њ. Материали для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Т. II. Санкт-Петербург, 1903, с. 1090—1091.

⁶⁷ С в. Ш у м а р е в и њ. Позориште код срба, Београд, 1939, с. 66.

За нас е важен политическият аспект на съобщението за своеволията на Стрез, разкриващо един епизод от отношенията между него и Стефан Първовенчани. По всяка вероятност Стрезовото „свирепоумие“ е израз на неговия стремеж към самостоятелно упражняване на власт във владените земи. Действията на българския болярин трябва да се разглеждат като реакция против домогванията на сръбския жупан и желанието на Стрез към реализиране на еднолично управление в притежаваната от него територия. Настанил се с военната помощ на сръбския владетел, българският благородник не само бил утвърден в Просекската крепост, но според разказа Ст. Първовенчани поддържал неговата власт и отмъщавал на всички, които го обиждали.⁶⁸

В Стрезовото княжество приоритет имал българският народностен елемент, а крепостите му са командувани от български военачалници. Просекският болярин рекрутирал своите светници и помощници от местните български първенци, а също и от представителите на българската аристокрация, пристигнали заедно с него при сръбския самодържец. Разбира се, напълно възможно и естествено е в антуража на Стрез да са били включени и сръбски велможи. Тяхното присъствие може да се тълкува като израз на известна зависимост на Стрез от Стефан Първовенчани, като липса на самостоятелност при определяне външнополитическите взаимоотношения със съседните страни. Вероятно сръбската „помощ“ се изразявала в привличане на сръбски боляри за участие в управлението на княжеството, чиито задължения били да се месят в работите на българския севастократор, насочвайки неговата политика в руслото на сръбската експанзия по това време. Затова, отстоявайки своята независимост, владетелят на Просек взел енергични мерки, за да се разправи с тях. Според един късен източник, характерен с контаминиране на данните, почерпани от различни извори, Стрез „свирепо мъчеше сръбските велможи, хвърляше ги от крепостната височина долу в р. Вардар и казваше: това заповядва силният повелител Крез“⁶⁹.

Жертви на Стрезовата жестокост са заобикалящите го велможи, проводници на сръбската политика в югозападните български земи, и ония от тях, които в ролята на Стефанови пратеници, писмено или устно, трябвало да уговорят българския болярин да се върне отново към своя благодетел. „Много пъти, поучавайки го (Стефан Първовенчани), му пишеше и го молеше да се откаже от такива (работи), но, както Соломон казва: изобличи мъдрия и ще те обикне, а безумния — ще те намрази. Така и тоя, наистина безумен, намрази обичайния го, като забрави всичко, което отначало му бе направил Стефан.“⁷⁰ Стрез разбирал, че сръбските боляри, вместо да окажат помощ, в същност желяели да покорят и присъединят българската област.

Сравнението на съответните пасажи за отмятането на Стрез в трите жития (Стефан Първовенчани, Доментиан и Теодосий) показва, че техните съобщения се намират в известна зависимост едно от друго. Риторическите излияния на сръбските автори против Стрез са предизвикани не само от неговото отделяне, но и от преминаването му към своите съотечественици — българите: „Защото се помири с гърците (=ефирците) и се присъедини към своите готи (=българи), и като събра и от двете страни безбройно множество от всякакви народи, с голяма гордост като ревящ лъв потегли против отечеството

⁶⁸ P. Šafarik. Život sv. Symeona, XVIII, p. 22—23.

⁶⁹ Житие на княз Стреган, с. 145.

⁷⁰ И. Иванов. Цит. съч., с. 477—478.

му, като мислеше да го разори и да го хвърли в запустение.⁷¹ Следователно тук става въпрос за политическо отмятане на Стрез от зависимостта му от сръбския владетел.

След откъсването си от Стефан Първовенчани севастократор Стрез станал съюзник и помощник на българския цар Борил в неговата борба срещу латинците. Доказателство за това са последвалите събития и отразеният в посоченото писмо на император Хенрих съюз на Стрез с Михаил Епирски. Вероятно още през есента на 1209 г., при похода срещу Солун, Михаил Епирски е действувал съвместно със Стрез.⁷²

Цялата 1210 г. е наситена с военни сблъсквания в западната част на полуострова между съюзените войски на епирския владетел и българския севастократор срещу франкските рицари.⁷³ „Макар те двамата — отбелязва в своето писмо Хенрих — да бяха ни дали свещена клетва за вяност, все пак с всичките свои сили в онези части се стремяха към нашата гибел. . . Защото четири пъти Михаил и три пъти Стрез вече ни бяха дали клетви, които нито един от тях толкова пъти не се поколеба да наруши. . . Ние обаче от най-добрата и прекрасна земя, която владееха, им отнехме по-голямата част и ако по-големи дела не ни зовяха отново в Константинопол, нямаше да им остане и една къщица в нашата империя.“⁷⁴ Целта на тия нападения без съмнение е отвлечане вниманието на латинския император от действията на българския цар. Свидетелство за това е по-нататъшният текст на писмото, който разказва за българо-никейския съюз против латинците, сключен точно по това време.

След успешното отблъскване на Михаил Комнин и Стрез, който се обединил с епирците, и завземането на част от техните земи, Хенрих бил принуден да се върне в Константинопол. Неговото присъствие в града било необходимо, защото „другите двама врагове на нашата империя, Борил, разбира се, и Ласкарис, много тежко ни притискаха в Константинопол, единият по суша, а другият по море“⁷⁵. Император Хенрих, за да успокои изплашените си поданици, бързо се придвижил към Константинопол в първите пролетни дни на 1211 г.⁷⁶ На Великден (3 или 4 април) след напускането на Русион той научил, че Борил със своята армия, съставена от кумани и българи, заел дефилетата по пътя за Константинопол, за да плени него и свитата му. Успявайки да избегне устроената от българска страна засада, императорът пристигнал в столицата, където останал до юли на същата 1211 г.⁷⁷

През това време до латинския император достигнали някои новини от солунските барони Бертолд дьо Катценелбоген, брата на императора Евстатий и някои други. Те му съобщавали, че „неприятелят ни Стрез, когото бяхме

⁷¹ Живот св. Саве, с. 107.

⁷² П. М у т а ф ч и е в. Владетелите на Просек, с. 256.

⁷³ E. Gerland. Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Constantinopel. Teil. Geschichte des Kaisers Balduin I und Heinrich. Hamburg, 1905, S. 191—192; също П. М у т а ф ч и е в. Пос. съч., с. 256.

⁷⁴ G. Prinzing. Der Brief Kaiser Heinrichs. . . , S. 411—412.

⁷⁵ Ibidem, S. 412.

⁷⁶ I. Lognon. L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée, Paris, 1949, p. 125.

⁷⁷ Месецът е отразен в изданието на G. Prinzing. Op. cit., s. 414. В предишния издател на писмото Buchon липсва изречението: Interium autem, dum ibi usque ad mensem iulii moram faceremus, diversos rumores de diversis partibus recepimus (между това обаче, докато там се бавахме чак до месец юли, различни слухове чухме от разни страни). Началото на този абзац е ценно хронологическо указание за пребиваването на Хенрих в Константинопол до месец юли 1211 г.

оставили напълно лишен от войски, беше възстановил силите си благодарение на Борил, който му беше изпратил на помощ 52 бойни единици и вече ни беше причинил извънредно много щети. Но споменатите барони, след като бяха събрали военните си сили и като се бяха съюзили с Михаил, който тогава беше встъпил в съюз с тях, нападнаха същия този Стрез в равнината на Пелагония, където, сражайки се с него, спечелиха победа. Така че по-голяма част от своята войска, унищожена, Стрез загуби на същото бойно поле.⁷⁸ Цитираният откъс доказва съществуването на коалиция между севастократор Стрез и неговия някогашен враг Борил. Българският цар не могъл да го спаси от поражението въпреки довеждането на значително подкрепление след Борилото напушане на Русион. Едновременно с това пасажът е единственото доказателство за съвместни действия между владетеля на Епир и латинците. Причината за този военен сговор вероятно е страхът от обединените сили на двамата български господари Борил и Стрез. Само борбата срещу тях двамата неприятели на империята може да бъде единственият общ интерес на епирци и латинци.

„И тъй да знаете — завършва писмото си Хенрих, — че навсякъде сме спечелвали победа с божествена помощ и че четиримата по-горе споменати врагове Борил, още и Ласкарис, Михаил и Стрез са обезсилени и напълно лишени от войските си. Обаче нека да знаете, че на нас нищо не ни липсва, за да имаме пълна победа и да притежаваме властта освен войската на латинците, на които бихме могли да дадем земята, която придобиваме, впрочем която вече сме придобили, понеже, както знаете, малка полза принася придобиването, ако няма да има такива, които да го запазват.“⁷⁹ Това писмо, съставено в Пергам на 13 януари 1212 г., е главен извор за политическата история между 1209—1212 г. То рисува обстановката през този период, обусловена от отношенията на Борил, Михаил Комнин, Теодор Ласкарис и Стрез към латинското царство. Представител на българската управленческа аристокрация, севастократор Стрез в този западен източник се явява пръв помощник на българския цар в неговите военни мероприятия. Фактът, че той е предводител на крупна военна формация, съсредоточена в областта, в която той упражнява своята власт, определя и неговото високо положение в държавната йерархия. Функционер от висок ранг, българският севастократор не действа против волята на българския владетел и напълно изолирано, което позволява поставянето им един до друг в латинския документ. Латинската армия е принудена да защитава териториалните си завоевания не само срещу никейския император, епирския владетел и българския цар, но и срещу владетеля и управителя на българска област — севастократор Стрез.

След поражението в Пелагонийската равнина през 1211 г. неприятелските действия на Стрез и Борил срещу латинците сигурно са продължили.⁸⁰ Едно с положителност може да се твърди: че съюзът на българския цар с

⁷⁸ G. Prinzing. Der Brief Kaiser Heinrichs, S. 414.

⁷⁹ Ibidem, S. 418.

⁸⁰ Това предложение е изразено от П. Мутафчиев въз основа на хрониката на Rob. de Clari, която съобщава за съвета на бароните в 1213 г. На този съвет император Хенрих отправя допитване какво, да прави с българите, причиняващи големи вреди на империята (R o b. d e C l a r y. La prise de Constantinople, CXVI, p. 84, изд. у Н o p f. Chroniques grecoromaines. Berlin, 1873). „Ако въпросът, пише Мутафчиев във Владетелите на Просек, с. 260, бел. 129, по какъв начин да се избави от българите, е занимавал тъй силно Хенрих през 1213 г., това показва, че те не преставали да го безпокоят след 1211 г.“

владетеля на варварската крепост окончателно е превърнал Стрез във враг на неговия някогашен благодетел Стефан Парвовенчани. Това се потвърждава от участието на севастократора в общия българо-латински поход срещу Сърбия. Негов инициатор е Борил, за когото Стефан пише: „Той се опълчи с всичката своя сила, като взе със себе си своя зет, гръцкия цар, наричан Фландър, който (царуваше) в славния Константинов град.“⁶¹

Целта на предприетата от българския цар война според същия извор е да унищожи сръбската страна, да причини злини на сръбския жупан и ако е възможно, да му отнеме властта. Борил като че ли искал по този начин да закрепил разклатения си престол, оправдавайки сближението си с Хенрих и парирайки сръбското посегателство върху българските земи. Още докато българският самодържец се мъчел да се справи с вътрешната опозиция и да неутрализира сърбите, той успял да се сближи с южния си съсед Хенрих и да стане вдъхновител на войната срещу Сърбия, в която привлича и Стрез. Един пасаж в Теодосиевото житие на св. Сава разказва за помиряването на Стрез с спирите, присъединяването му към българите и комплектуването на голяма войска от всякакви народи, с която българският севастократор се готвел да тръгне срещу своя доскорошен покровител.⁶²

Според изготвения план съюзната българо-латинска войска трябвало да нападне Сърбия от изток, Михаил Епирски — от запад, а Стрез — от юг. Средата на 1214 г. бележи началото и безуспешния край на похода, тъй като българо-латинските военни сили не могли да отидат по-нататък от гр. Ниш, а Стрез умира по пътя от „лоша и чудна смърт“⁶³.

Обстоятелствата на Стрезовата смърт са предадени от двамата биографи на св. Сава⁶⁴ — Доментиан и Теодосий. Стефан Първовенчани, узнавайки за готвените срещу него военни акции, изпратил някои от своите благородници при Стрез, за да му припомнят всичко казано в светото евангелие за побратимяването и за завещанието на клетвата. След неуспеха на тези мисии и опасността всеки момент Сърбия да бъде нападната, архимандрит Сава отишъл при Стрез. Братът на сръбския крал искал да предотврати разорението на своето отечество и смъртта на своите съплеменници, готвещи се за съпротива. Севастократорът почтително приел сръбския духовник в своя лагер и го поканил да уважи неговата трапеза. Използувайки любезността и гостоприемството на Стрез, от една страна, и присъствието на неговите приближени, от друга, Сава започнал да го убеждава да се откаже от замислите си против сръбската държава. Припомняйки всички добрини, които му направил неговият брат, Сава съветвал българския велможа да заживее отново в мир и приятелство със Стефан и да не става клетвопрестъпник.

Източниците обясняват неуспеха на Сава с безграничната Стрезова воля. Но непреклонността на българския болярин може да се обясни само с перспективите, които разкривала антисръбската война за разширяване на неговите граници и отстраняване на сръбското влияние в басейна на р. Вардар. Същата нощ, когато Сава напуснал Стрезовия стан, „го прободете (т. е. Стрез)

⁶¹ P. Šafarik. Op. cit., сар. XVI, р. 21.

⁶² Живот св. Саве, с. 107.

⁶³ P. Šafarik. Op. cit., сар. XVII, р. 21—22; вж. В. Златарски. История, III, с. 311.

⁶⁴ Доментијан. Животи св. Симеона и св. Сава, с. 207—210; Теодосий. Живот св. Саве, с. 108—112.

ангел божи с невидимо копие, както преди св. Димитър прободе цар Йоан, негов роднина и със зла смърт го умори“⁸⁵.

Въпреки че смъртта на българския феодален владетел според Теодосий и архиепископ Данило е дело на „лют ангел, който го пробол в средата на лютоото му сърце“⁸⁶, няма съмнение, че тук става въпрос за едно организирано убийство, извършено ако не директно от Сава, то с негово знание. Това се установява от сръбските източници, които пишат, че когато всички около Стрез го разпитвали за причината на страшния му вик, едвам дишаш, той разказал „как един страшен юноша по заповед на Сава, когато спях, ме нападна и изтръгвайки моя меч, прободе с него моите вътрешности“⁸⁷. Според някои по-късни изворови податки в предсмъртния си час Стрез извикал: „Сава монах ме прободе в угробата“ — „Сава монах ме убива“.⁸⁸ По всичко изглежда, че Сава е използвал недоволството от Стрезовата политика на сближение с Борил за обща война срещу сърбите, за да инсценира неговото убийство. Мотивите за смъртта на българския благородник, макар и легендарно представени, могат да се открият в Доментиановото житие на Сава, в което се казва, че Стрез още сутринта разбрал откъде му се случила раната, „понеже не искал благословията на праведника (св. Сава) и се отцепил от него“⁸⁹.

Причината за умъртвяването на Стрез не може да се търси само в отхвърлянето на сръбското попечителство от Просекския господар, но и в неговото споразумяване с Михаил Епирски и приобщаването на двамата към антисръбската коалиция на българи и латини. Понеже опитът на Сава да отклони военната опасност от юг по мирен начин не успял, тогава той подготвил насилственото премахване на българския севастократор, извършено от сръбска страна. Убиецът на Стрез навярно бил измежду ония сръбски войници, които, изплашени от мистериозната смърт на своя пълководец и пред опасността от сръбско нападение, настигнали сръбския архимандрит и заедно с него се явили при Стефан Първовенчани, постъпвайки на служба при краля.⁹⁰

Сръбският владетел не подбирал средствата за ликвидиране и на другия свой противник и Стрезов съюзник — Михаил Епирски. Когато Стрез се насочил по долината на р. Вардар, епирският деспот използвал затруднението на Сърбия и навлязъл в югозападните сръбски земи, завладявайки гр. Шкодра. Разпространето на неговата власт по Дуклянското адриатическо крайбрежие било прекъснато от сполетялата го смърт. В края на 1214 г. той бил убит в албанския град Белград от свой служител.

В житието на Стефан Неман разказът за враждебните отношения с Михаил Епирски следва след този за Стрез, а за смъртта на епирския владетел се говори като за чудо, последвало смъртта на българския севастократор.⁹¹ Изглежда, че Стрез действително е успял да привлече на своя страна Михаил

⁸⁵ Доментијан. Цит. съч., с. 209.

⁸⁶ Живот св. Саве, с. 111—112; Архиеп. Данило. Животи кралева и архиепископа српских, с. 183.

⁸⁷ Живот св. Саве, с. 112. Почти същият текст е запазен и в по-късния ръкопис *Život despota Stefana*, публикуван в *Člani hronografa trojadicā o Srbima i Bulgarima* от С. т. Н о в а к о в и ћ. Цит. съч., с. 53.

⁸⁸ Вж. Житието на княз Стреган, с. 146, и „Родословіе сербскве, с. 53.

⁸⁹ Доментијан. Живот св. Саве, с. 209.

⁹⁰ Живот св. Саве, с. 112.

⁹¹ P. Šafarik. Op. cit., cap. XVIII, p. 24.

Епирски за нападението върху Сърбия от запад. Последвалото през 1215 г. ново антисръбско настъпление на латинския император Хенрих и унгарския крал Андрей II (1205—1235) е представено от Стефан отделно и след походите на Стрез и Михаил Епирски.⁹² В това ново съглашение срещу Сърбия вероятно е участвувал и българският цар Борил, който по това време бил в съюз с Унгария.⁹³ Участието на България в двата военни конфликта със Сърбия е продиктувано от една съществена промяна в българската външна политика, настъпила между 1213—1214 г. след съюза на Борил с император Хенрих. Почти едновременното българско и епирско нахлуване в пределите на сръбската държава през 1214 г. и съпътствувалите го убийства на Стрез и Михаил Епирски трябва да се третират като резултат от съдействието на епирския владетел при осъществяване на българо-латинското придвижване срещу Сърбия.

Тези факти, доказващи съществуването на връзка между похода на Михаил с този на Стрез, не позволяват смъртта на Стрез да бъде отнесена преди 1214 г., както прави Принцинг. Той приема, че отпадането на Стрез от съюза със Стефан Първovenчани и бързо сполетялата го смърт трябва да се отнесе около 1211 г.⁹⁴ В тази година съюзните армии на Стрез и Борил не само претърпели поражение от латинците, но в битката при Пелагония е намерил смъртта си Стрез според предвижданията на същия учен. Житието на Стефан, според което покушението над епирския господар е предхождано от това на българския болярин, не позволява толкова далеч да бъде отнесена гибелта на Стрез. Единствено в житието на княз Стреган (или Стрезо) за дата на Стрезовата смърт е посочено 1215 лето Христово.⁹⁵ Въпреки че житието е твърде късен извор, годината 1215, посочена от него за края на Стрез, е много близка до 1214 г., отколкото до 1211 г. След като Михаил Епирски е убит в края на 1214 или в началото на 1215 г., а вторият антисръбски военен поход се е състоял през пролетта на 1215 г., от това следва, че смъртта на българския севастократор е настъпила в предишната 1214 г. (годината 1215 г. е изчислена по септемврийската ера и продължава от 1. IX. 1214 до 31. VIII. 1215 г.).

Просъществувало от 1208 до 1214 г., след убийството на Стрез Просекското княжество не става подвластно нито на българския цар Борил, нито на сръбския крал Стефан. Претенденти за земята, лично владяна от българския севастократор (*terra gue fuit de Straces*),⁹⁶ която била невралгичен пункт в българо-сръбските отношения, станали солунските латини, които завзели Просек,⁹⁷ и епирците, които се утвърдили в Скопие.⁹⁸

4. Племенник на цар Калоян, Стрез е първият носител на знаците на севастократорското достойнство в България. В нашите земи е възприет византийският образец на титлата севастократор, която у нас е наситена с друго съдържание и получава по-различен профил.

⁹² P. Šafarik. Op. cit., cap. XX, p. 27.

⁹³ Вж. за българо-унгарския съюз, скрепен с годжа на унгарския престолонаследник Бела с дъщерята на Борил, G. Erszegi. Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarisch-ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils. — Bulg. Hist. Rev., 2, 1975, s. 91—95.

⁹⁴ G. Prinzing. Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens. . . , S. 105, bis 106.

⁹⁵ Житие на княз Стреган, с. 146.

⁹⁶ Вж. у S. Ljubić. Monumenta spectantia hist. Slav. meridionalium, III, p. 402.

⁹⁷ По-късно Просек е иззет от латините от деспот Теодор: писмо на митрополит Йоан Апокак от Навпакт у Василевски й, Epirotica. — Виз. врем., III, 1896, с. 244.

⁹⁸ K. Jurček. Историја Срба, I, с. 167; П. Мутафчиев. Пос. съч., с.267—269; също В. Златарски. История, III, с. 318.

Учредяването на севастократорската титла става във Византийската империя и по-точно в епохата на Комниновата династия.⁹⁹ Тя е едно от нововъведенията на Алексий I Комнин и е поставена начело на титулния списък непосредствено след императора. Според заключенията на повечето изследвачи новосъчинената титла севастократор не само получила първо място на служебната ранглиста, но от самото начало имала особено значение: достойнството севастократор скоро е приравнено с положението на съветател.¹⁰⁰ То принадлежи към висшите дворцови титли във Византия, с които са отличавани членовете и роднините на владетелската династия. Деспот, севастократор и кесар са трите високи титли, оформящи върха на византийската титулна пирамида.

Византийският двор със своята изтънченост и богато разклонена система от служби и титли влияе и при оформяне модела на балканските институции. Най-близка съседка на империята, българската държава е изложена на многовековното и разностранно въздействие от страна на бившата собственица на тези земи. Едно от направленията на това въздействие върви по линията на институциите и уредбата на българската феодална държава. Византийското влияние върху военноадминистративната организация на българското общество не заличава самобитността на българската военnodържавна уредба и не дава право да се квалифицират нашите институции като сляпо подражание на Византия. Напротив, съществуването на богато разчленена титулна и функционална система в Цариградската империя дава възможност за изграждане на прецизна представа за тях от българска страна. Макар и наименованията да са взети от Византия, но поставени в тяхната естествено-историческа и народностна среда, терминологичните заемки получават домашна окраска, своя своеобразна атестация.

Като термин от титулатурата на средновековната българска държава „севастократор“ се среща в Бориловия синодик. В историко-хронологически

⁹⁹ Една от съществените промени, настъпили през този период, е усложняване системата на византийските институции и титли. Преди всичко въвеждат се редица нови титли, с което се променя върхът на титулната стълбица. Достойнството на севастократора и деспота изтласква на трето място титлата кесар, позната от ранните векове на византийската история. Всички извори посочват единодушно, че пръв Алексий I Комнин (1081—1118) установява новото достойнство севастократор. Ана Комнина, описвайки първия момент от управлението на своя баща и неговите мерки за осигуряване на току-що полученото място, отбелязва неговото желание да почете по-стария брат и верен сподвижник Исак с някакво високо достойнство. Понякоже освен кесарското такова достойнство не съществувало (*ἕτερον δὲ ἄξιωμα τοῦ καίσαρος ὄνκ ἦν*), от императорските титли *σεβαστός* и *αὐτοκράτωρ* той съставил нова титла *σεβαστοκράτωρ*. С нея възнаградил брат си Исак за оказаната помощ по трудния път до императорския трон. На новата титла севастократор е отредено най-високото място в официалната служебна листа. Поставена над кесарската, тя означавала по думите на Ана Комнина „втори император“ (A. Comnène, *Alexiade*, J. et B. Leib, Paris, 1937, 113 s. и p. 120, 20 s.). Друг съвременник, Йоан Зонара, посочва, че Алексий I Комнин въвежда композитната титла севастократор, която поставя пред тази на кесаря и с нея отличава по-възрастния си брат Исак (J. Zonara, *Epitome historiarum*, III, ed. M. Pinderus, Bonnæ, 1897, p. 731). Също и в трактата от средата на XIV в., познат под името Псевдо-Кодин, се говори за началото на севастократорския титул, и то в същия смисъл, в който разказва и Ана Комнина: *Pseudo-Kodinos. Traité des offices, introduction, texte et traduction par J. Verpeaux, Paris, 1966, p. 133.*

¹⁰⁰ Б. Ф е р ъ а н ч и ѝ. Севастократори у Византији. — ЗРВИ, 11, 1968, с. 143, също L. S t i e r n o n. Les institutions de l'Empire byzantin. Le monde byzantin, II, Paris, 1948, p. 39; L. S t i e r n o n. Notes de prosopographie et de titulature byzantines. Adrien (Jean) et Constantin Comnène, sébastes. — REB, 21 (1969), p. 196; A. H o h l w e g. Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des Oströmischen Reiches unter den Komnenen. München, 1965, p. 15, 30.

ред първи известен севастократор в България е Стрез. Никой от първоизточниците, отбелязващи името и дейността на севастократора, не прецизира времето, когато той е получил високата титла. Недостатъчната изворова база и недопускането, че Стрез от сръбските жития и „Синодика“ са едно и също лице (поради смесването на последния с Хриз), даде възможност по тоя въпрос в научното дирене да се оформят няколко становища.

М. Попруженко бе изказал предположението, че името на севастократор Александър е било вписано в „Синодика“ заради заслугите на брат му. Той третира Стрез и Слав като „боляри, които, въодушевени от честолюбие и отличавайки се със силна жажда за власт, съумели не всякога по благовиден начин да се доберат до пълна независимост в своите земи и с това нарушили единството на властта в страната“. Издателят на Борилския синодик счита, че тяхната дейност трябва да се отнесе към време, значително по-ранно от това на Александър и Иван Асен II, и че имената им са вписани по-късно в Синодика, и то в тия български местности, които, получавайки благодарение на Стрез и Слав самостоятелност, имали основание, като ги наричали севастократор и деспот, да хранят към тях известен род благодарност¹⁰¹.

С право П. Мутафчиев се противопоставя на Попруженко, като изказва следните съображения: „Преди всичко някои места не са получили от Стрез и Слав такава самостоятелност, че да се счита „благодарността“ им за причина да бъдат дадени на двамата династи горните титли. Стрез, както и Слав са владели земи, освободени не от самите тях изпод чуждо владичество, а откъснати от българското царство.“¹⁰² В унисон с този ред на мисли може само да се добави, че жителите на никоя област не са имали прерогативата да титулуват по своя инициатива владетелите си.

Със знаците на севастократорското достойнство Стрез е могъл да бъде удостоен от византийския император или от българския цар. Следвайки линията на първото предположение, сръбският изследвач Ст. Новакович свързва севастократорския чин на Добромир Стрез с името на византийския император, който прави свой зет владетеля в Средна Македония и отцепник от българската страна, давайки му за жена императорската внучка Теодора, дъщеря на севастократор Исак.¹⁰³ Очевидно основа за изграждането на това предположение е идентифицирането на Стрез и Хриз.

Дори да приемем за момент, че Стрез дължи висшия си сан на Византия, което би могло да стане до 1204 г., то след тази година за високопоставения български болярин не е било нужно да изтъква държавноправните си връзки с несъществуващата Византийска империя. Заплитането на Стрез в международните отношения на полуострова става след смъртта на Калоян, когато Цариград е вече кръстоносно владение и естествено, че той не е могъл да получи севастократорския титул от управляващата династия на Ангелите, прекъсната със събитията в 1204 г. Абсурдна ни се струва мисълта, че първите царе от войнстващия Асенов род, сражавали се за укрепване на българското царство и признаване на неговата международна правоспособност, биха допуснали и признали даването на високи дворцови титли от страна на византийския василевс. Съществуването на една такава привилегия за византийския

¹⁰¹ Синодик царя Борила. Одеса, 1899, с. 94—95.

¹⁰² П. Мутафчиев. Владетелите на Просек, с. 236, бел. 87.

¹⁰³ Ст. Новакович. Византијски чинови и титуле у српских заљам XI—XV века. — Глас срп. кр. Ак., LXXVIII (47), 1908, с. 229.

двор би била удобно средство да се подчертае идеята за върховенството на византийския император. Именно борбата срещу тази идея, ясно изразена чрез раздаване на висши титли в съседните балкански държави, осмисля външнополитическия курс на първите български държавници. Съвкупността от всички изложени доводи е категорично отрицание на опитите да се изведе титлата на севастократор Стрез от държавноправните претенции на Византия.

Авторите на третото становище, според което Стрез е приел севастократорската титла от търновския двор и което звучи най-правоподобно, са българските медиевисти. Единодушни по тоя въпрос, нашите учени не са на едно мнение по въпроса, кой български владетел е дал на Стрез това звание. П. Мутафчиев, като твърди, че Стрез не е могъл да бъде севастократор по времето на Иван Асен II, защото тогава царевият брат Александър е регистриран с тази титла в Синодика, изтъква, че той не може да се отнесе и към царуването на Борил, защото в такъв случай неговото име би трябвало да се намира в основната част на Синодика. Така нашият историк стига до извода, че Стрез е носител на титлата още при Калоян.¹⁰⁴

В. Златарски не приема становището на Мутафчиев, тъй като основната част от Синодика завършвала с пасаж, в който се провъзгласява „вечна памет на всички архиереи, епископи, свещеници и иноци, на всички боляри български, които заедно с царя Борил се събрали и отхвърлили триклетата ерес“¹⁰⁵. Списъкът на българските царе и царици, на техните деца и роднини, липсващ в тази основна част, е бил внесен по-късно — към втората половина на XIII, а може би и през XIV в., — поради което името на севастократор Стрез не е могло да попадне в Синодика.¹⁰⁶ Гледището на В. Златарски, че Борил е този български цар, който признал за Стрез най-високото достойнство след себе си, поверявайки му пълновластното управление на отделените се югозападни български земи, е подкрепено и от някои съвременни изследвачи на българското Средновековие.¹⁰⁷

При разрешаване проблемата за севастократорската титла на Стрез П. Мутафчиев приема, че по примера на Византия знакът на севастократорското достойнство в България е могло да носи само едно лице. На този въпрос не може да бъде даден задоволителен отговор и той без съмнение се нуждае от допълнително разглеждане. Най-новите проучвания на византолозите доказват, че още по време на създаателя на севастократорския титул, император Алексей I Комнин, е разширен кръгът на кандидатите от царското семейство за титлата севастократор.¹⁰⁸

¹⁰⁴ П. Мутафчиев. Цит. съч., с. 234—235.

¹⁰⁵ М. Попруженко. Български старини. Кн. VIII. С., 1928, с. 82.

¹⁰⁶ В. Златарски. История, III, с. 286, бел. 1.

¹⁰⁷ Г. Цанкова - Петкова. Българо-гръцки и българо-латински отношения при Калоян и Борил. — ИИИ, т. 21, 1970, с. 163.

¹⁰⁸ Непосредствено след смъртта на първия и единствен нейн носител Исак, по-голям брат на Алексей I Комнин, императорът я дал на своите синове, първо на средния Андроник, а след това и на най-младия — Исак. Първият василевс от династията на Ангелите, Исак II (1185—1195), в стремежа си да продължи държавноправната традиция от по-ранната епоха отличил стария си брат Константин и младия Алексей с достойнството севастократор. Фактологическите данни от византийската история недвусмислено отхвърлят мисълта, че севастократорският сан във Византия е изключителна привилегия само за един от членовете на царското семейство. Б. Ферянчић. Севастократорите у Византији, с. 155.

Другият наш историк, който се докосва до тия въпроси, е В. Златарски. Според него за задоволяване властолюбивите амбиции и честолюбието на Стрез Борил го удостоил с титлата севастократор, предоставяна в България, както и във Византия на най-близките до царя роднини — синове и братя, и в чиновническата йерархия заела първо място след владетеля.¹⁰⁹ Върху това заимствувано от Византия правно решение на севастократорската институция почива и предположението на същия автор, че Стрез е могъл да бъде брат на Борил и притежател на най-високата степен в дворцовата йерархия по негово време.

Преди всичко трябва да се подчертае, че през времето на Алексий III Ангел (1195—1203) се забелязва известна нова норма в даряването на висши дворцови титли. С името на този император е свързана практиката севастократорското достойнство да става притежание и на императорските зетьове.¹¹⁰

Представата, която се изгражда за севастократорското достойнство през XII в. във Византия и приспособяването на тази терминологична заемка в хода на институционното изграждане на Втората българска държава, е достатъчно основанис да се твърди, че и като племенник на цар Калоян, и като братовчед на Борил Стрез е имал право на титлата севастократор. Тя не е била изключителна привилегия на синовете и братята на владетеля, но и на други царски сродници. Напълно логично е в такъв случай да се предположи, че Стрез, заемайки видно място в българския двор, като едно от най-доверените лица на цар Калоян и виден сподвижник в неговите дела за закрепване на Второто българско царство е получил от този български цар севастократорското звание. Както роднинските връзки с Калоян, така и неговите качества на висш военен дават право на българския владетел да го възнагради за проявената храброст с достойнството севастократор. Този възглед се подкрепя и от следните обстоятелства: при липсата на пряк мъжки престолонаследник и поради малолетството на Асеновите деца напълно допустимо е един от Калояновите племенници да е удостоен с високата дворцова титла севастократор; не само като член на царския семеен кръг, но и като изтъкнат военен функционер от времето на Калоян Стрез е отговарял на изискванията за отличаването с един от най-големите дворцови чинове. Съчетаването на роднински връзки с военен талант и високо положение в йерархическата структура на българската държава прави от българския велможа достоен носител на върховен сан по времето на Калоян и претендент за българската царска диадема след неговата смърт.

Интересен факт, на който не е спирало вниманието си научното дирене при интерпретацията на изворовите свидетелства за Стрез, е неспоменаването на неговата титла в сръбските жития. Разказът за него в агиографската литература обикновено започва със следните думи: „прочее някой, наречен Стрез“) *иъккотоури оубв Стрѣзь нарицѣми*,¹¹¹ също и „намери се някой Стрез от българските страни“ (*обрѣте се нѣкто Стрѣзь отъ вьлгарьскыи страны*)¹¹², или „понеже един отцепник от това племе на готи, наречено българ-

¹⁰⁹ В. Златарски. История, III, с. 286.

¹¹⁰ С възкачването си на престола той поставил за севастократор своя зет Исак Комнин и вероятно със същото звание отличил и другия си зет Стефан Първovenчани. По този начин в края на XII в. са включени нови членове и близки родени на царското семейство в севастократорския титулен лист, а не само цареви братя и синове. Б. Ф е р и ј а н ч и њ. Цит. съч., с. 169.

¹¹¹ Живот св. Саве, с. 103.

¹¹² Д о м е н т и ј а н. Живот св. Симеона и св. Саве, с. 206.

ско“ (едномоу бо штиетникоу штъ тогежде племене гоѣн, нарекомаго българтскаго).¹¹³ Употребата на неопределителни местоимения към самите собствени имена или в съчетание със съществителни нарицателни, които заменят конкретни названия, е един от прийоми на средновековните автори. В много случаи някои неопределителни местоимения при тях се свързват със съществителни, обозначаващи длъжност. Този стилизиран похват се обяснява със стремежа на писателите въпреки тенденцията към абстрахиране да запазят някакъв намек за разликата в социалното положение и държавата.

Отсъствието на Стрезовия севастократорски титул донякъде може да бъде обяснено с този стилизиран похват на житийната литература, в която неопределителните местоимения много често заменят конкретни названия, тъй като става въпрос за епизодични лица. Третирайки го като отцепник, средновековните книжовници отреждат на българския севастократор ролята на пример за наизидание, без да го титулуват. Освен това липсата на държавно-правна традиция по това време в Сърбия, където са мислели, че даването на известни достойнства е изключително право на цариградския император, оправдава отминаването на Стрезовата севастократорска титла от страна на житиеписците. Неразвитостта на държавноправните отношения в съседна Сърбия, последица от което е и липсата на държавноправно творчество до времето на Стефан Душан (1331—1355), до голяма степен може да обясни неназоването на Стрез с неговия дворцов чин, присъден му от български владетел. Липсата на точна представа в сръбския двор за византийските институции и тяхната характеристика дава отражение и върху произведенията на сръбските биографи. Съставени по-късно от времето, когато Стрез резидирал в югозападните български области, очевидно житията са повлияни от враждебното отношение към българския севастократор, поради което житиеписците не считат за нужно след смъртта му да афишират неговата титла.

Има всички основания да се допусне, че при българския цар Калоян племенникът на владетеля е отличен с високото достойнство севастократор. Без да отхвърляме категорично другото решение на алтернативата, т. е. че Борил удостоил своя близък роднина с този сан, целейки да го привлече за свой съюзник, ние сме склонни да приемем едно компромисно разрешение на този съществен въпрос. Носенето на севастократорската титла от Стрез не може да бъде ограничено в хронологическите рамки само на Калояновото или само на Бориловото царуване. По време на първите Асеновци, когато новата царска фамилия се утвърждавала на българския престол, е въведена новата дворцова титла, а при Калоян тя била предоставена на неговия племенник Стрез. Цар Борил, за да приобщи българския севастократор към своята кауза и за да придаде на властта си легитимен характер, признал една норма, въведена от законния владетел цар Калоян.

Потвърждаването правото на Стрез върху едно от най-висшите достойнства в служебната ранглиста от страна на новия господар е възможна последица от персоналната промяна във върховното управление на държавата. Както е била обичайна практиката в средновековната дипломатия, сключените преди договори да се възобновяват, потвърждават или денонсират при промени на престола, аналогично може да се предполага, че тази процедура е валидна и по отношение на отговорни длъжностни титли. Утвърждаването на севастократорската титла на Стрез от новия скиптодържец Борил е едно от

¹¹³ P. Šafarik. Život sv. Symeona, p. 22.

средствата в дипломатическия му арсенал, което целело спечелването на съюзник и признаване на неговия царски легитимитет.

Въвеждането на нова висока дворцова титла от Калоян, възлагането ѝ на Стрез и нейното потвърждаване от Борил е важен държавноправен акт. Властта на цар Борил е била поделена в югозападните български покрайнини от друго длъжностно лице — севастократор Стрез. От това следва изводът, че нововъведената титла севастократор не само получава първо място на служебната ранглиста, но придобива и особено значение: достойнството севастократор е приравнено с положението на съвладетел. Титлата севастократор, зафиксирана в Синодика между ония пасажи, които според М. Попруженко¹¹⁴ са внесени след първоначалния текст, доказва единствено това, че севастократор Стрез доживотно е задържал знака на своя висок титул.

Научните занимания на П. Мутафчиев със севастократорската титла на Стрез доведоха нашия историк до едно твърде смело предположение. Той се опита да открие севастократор Стрез в *comes tabularius*-a *Sergius* — един от пратениците на Калоян до папа Инокентий III в 1203 г.¹¹⁵ Уеднаквяването на тия две личности върви по линията на сближаване на имената, едно от съображенията, за което е двойната транскрипция на писмата до папата. Писани най-напред на български, след това те са преведени на гръцки и от тоя език — на латински.

Много малка е вероятността с латинското *Sergius* да е предадено славянското име Стрез, като се вземе под внимание писмото на латинския император Хенрих от 1212 г.¹¹⁶ Различният правописен строеж и произношение на двете имена в латинската ономастика и намирането на техния старославянски паралел изключва възможността за просопографското им изравняване. Освен това само по силата на формалната логика тъждеството на имената може да се възприеме като тъждество на личностите.

Важната и деликатна мисия на Калояновото пратеничество през 1203 г. също не е аргумент в подкрепа на хипотезата, че в състава на българското пратеничество влизал наред с архиепископ Василий и севастократор Стрез. Едва ли би могло да се смята, че при осъществяваните преки и оживени дипломатически контакти на българската държава с Римската курия в едно и също

¹¹⁴ М. Попруженко. Синодик царя Борила, с. 90. Това е пасажът-апотеоз на възстановителя на българската патриаршия Иван Асен II, последван от друг, в който се споменават децата на Иван Асен II — Калиман, Михаил и Тамара, и абзаци с имената на Александър, Стрез и Слав. Мнението на издателя за постепенното и последователно попълване на Синодика, като към основното ядро на паметника се прибавяли статии от последващите години и моменти от българската история и живот, се възприема като правилно. Срв. П. Мутафчиев. Владетелите на Просек, с. 234, бел. 84 и 85, с. 236, бел. 87.

¹¹⁵ П. Мутафчиев. Цит. съч., с. 236—237, бел. 88.

¹¹⁶ В този паметник се забелязва, че латинската транскрипция на името Стрез се изписвало като *Stracius* (или *Stratius*). Тази дисхармония между латинското *Sergius* и *Stracius* не позволява те да се разглеждат като две различни форми на едно и също име. В старобългарския език на латинското име *Sergius* отговаря старославянското *Сергий*, *Сергъа*, а на *Stracius* — *Стрѣз*; F. Miklošich. Monumenta Serbica, p. 836; М. Попруженко Синодик царя Борила, с. 87. В Добрейшовото евангелие е зафиксирано личното име *Стрѣско* или *Стрѣзо*. вж. Б. Цонев. — Българска старина, I, с. 6, 17, л. 116 б.

посолство са участвували примаът на българската църква и първият сановник на царството — севастократорът.¹¹⁷

Съобщението на задържания в Драч български архиепископ е, че изпратил като папски легати „знатните мъже и верни на царя люде коместабул Сергей и презвитер Константин, на които е поръчано да ти известят истината“ (*bonos homines et fideles imperatoris, Sergium comestabulum et Constantinum presbyterum quibus inuctum est, ut ibi veritatem pronant*). Коместабул Сергей спадва към българските първенци, означени с думите „*boni homines*“ (знатни люде). Неговата титла според предвиджанията на Ив. Дуйчев¹¹⁸ е същата длъжност *воньсь съ коньши*, упомената във *Виргинския хрисовул*. Употребена в папската преписка за отбелязване длъжността на Сергей, тази титла не е зафиксирана в други исторически извори, изброяващи длъжностните лица от управленческия апарат на българската държава през XIII—XIV в. Очевидно тя е използвана в едно от Калояновите писма за обозначаване длъжност от върховното управление на държавата.

Сергий е може би прекръстено име на висше военно длъжностно лице от кумански произход, комуто е било възложено участие във важно дипломатическо пратеничество. Неговото високо положение във върховното управление не дава основание за отъждествяването му с Калояновия сродник севастократор Стрез, чието име, сан и благородно потекло сигурно щяха да бъдат вписани. Всякакви опити да се направи от тия две фигури една са безрезултатни, тъй като няма покритие между техните имена и титли. Просопографски разграничени, те заемат и различни места в служебната ранглиста по време на Калояновото царуване.

5. Включено в границите на България, Просекското княжество запазило своята вътрешна автономия. Неговият управител севастократор Стрез самостоятелно управлявал областта, над която имал фактическа владетелска власт. Форма на проявление на неговите правомощия е съденето на сръбските велможи.

Властта на севастократор Стрез върху личността на подчинените му стигнала дотам, щото той си присвоил правото не само да наказва провинилите

¹¹⁷ В прибавката на Василий към Калояновото писмо е употребена титлата *comestabulus* за обозначаване на длъжността на Сергей. Според древното право тя се среща първоначално в своя буквален превод — началник на царските обори (*comes stabuli*), а по-късно като висша военна длъжност *comestabilis* или *conestabilis*. Преди всичко коместабуларите били началници на войски, назначавани от царя. Във военната йерархия на френското кралство през средните векове, командуваш кралските войски, коместабулът заемал непосредствено място след краля. По време на война на носителя на този висш военен чин са в известно подчинение лукове, контове и различни видове войски, ръководени от него по време на сраженията. Гореразгледаните функции на коместабула не дават основание да се приеме, че латинският преводач на Калояновата кореспонденция е сметнал за най-точен превод на буквално непреводимото название на византийската длъжност *σεβαστοκράτωρ* със западната титла *comestabularius*. В гръцкия език е зафиксирал еквивалентът на *comes stabuli* — *κόμης τοῦ σταβλοῦ*. В такъв случай в средногръцки превод титлата *comes stabuli, comestabilis, connestabilis* etc. ще звучат като *κόμης τοῦ σταβλοῦ; κομωσταβλία κονωσταβλοῦς*, но не и като *σεβαστοκράτωρ*. Следователно несполучлив е опитът да се открие в *Sergium comestabulum* първият човек от послужебната йерархия в централното управление на българската държава. *D u C a n g e. Glossarium mediae et infimae latinitatis*, p. 431—432, 696.

¹¹⁸ Ив. Дуйчев в. Преписката на папа Иннокентий III с българите. — ГСУ ИФФ, т. XXXVIII, 1942, с. 31. На следващата 32 с. Дуйчев публикувал отговора на папа Иннокентий III до загорския архиепископ Василий, в който съобщава за полученото чрез презвитер Константин и конестабъл Сергей писмо. Вж. ЛИБИ, т. III (XII), с. 320.

се със смърт, но и да упражнява насилие при тяхното встъпване в брак. Юридическо свидетелство за това е един акт на Охридската архиепископия, озаглавен „Процес за брачен договор, сключен с насилие“.¹¹⁹ Съдържанието на документа е следното: пансеваст севаст Лъв Мосхопул иска от духовния съд да бъде разтрогнат неговият брачен съюз с дъщерята на починалия пансеваст севаст Стефан Гавра. Той мотивира своя иск с това, че бракът е свързан в мъчно време, насилен от управляващия тогавашните земи, починалия Стрез и поради това, че момичето не било достигнало законната възраст, когато той сключил обет за годещ с него. Църквата по това време е имала специална правораздавателна компетенция и ведомството на духовните съдилища, неразграничено от това на светските, се простирало над всички лица по известна категория дела, каквито са били бракът и разводът.¹²⁰ Охридският духовен съд удовлетворил искането на пансеваста въпреки защитата на жена му от видните лица Вдруг Василий, Мануил Дешко, Гавра Григорий и Верота.¹²¹

Историко-правната оценка на разглеждания документ представлява интерес от гледна точка на характеристиката, която той дава на българския севастократор Стрез,¹²² както и на положението на севастократор в ранглистата на върховната военноадминистративна йерархия спрямо друго висше длъжностно лице — севаста. Създадено в края на XI в., достойнството севаст запазило отначало твърде високо място в благородническата йерархия на Византия, за да стане след това, при Комнините и Палеолозите, най-често използваната титла от императора за личности, които той искал да почете.

В началото на XIII в., когато титлата севаст била пренесена в България, тя се давала на висши административни провинциални управници. В българската историография обясняване значението на този термин от титулатурата

¹¹⁹ J. P i t r a. *Analecta sacra et classica*, p. 537, № 134; срв. П. Н и к о в. — ГСУ ИФФ, XVIII, 7, 1922, с. 8, 18, № 8.

¹²⁰ С. Б о б ч е в. История на старобългарското право. С., 1910, с. 374—375.

¹²¹ В случая брачното съжителство се разтрогва по едностранната воля на мъжа. Бракоразводните основания за това са: употребеното насилие при сключването на брачния договор и малолетството на момичето. Бракът е институтир, уреден предимно от обичая и две от необходимите предпоставки за неговата валидност са: 1. Встъпващите в брак да са достигнали полова зрелост. 2. Да бъде постигнато между тях взаимно съгласие за сключване на брак. Отсъствието на тях изисквания правят брака нередовен и основателно Охридският синодален съд разтрогва такъв договор като невалиден и несъобразен със законите. Решението е Мосхопул да си отнесе предбрачния дар, да върне всичко което е получил от страна на жена си, а тя — да си вземе прикята (гр. *проκίον*, лат. *dos*, бълг. прикя, сестра, мизра). Задължението на съпруга да върне сестрата произтича от това, че бракът не се разтрогва от жената или по пейна вина.

¹²² Тук някои могат да поставят под съмнение идентичността на севастократора със споменатия управител Стрез, тъй като този официален документ за съжаление е без дага. Паметник на юридическата мисъл, той е извлечен от VI том на голямата сбирка *Analecta sacra et classica* на ватиканския библиотекар Йоан Баптист Питра, който по поръчение на папата се занимавал с византийско право и богослужение на православните църкви. Събирателски всички трудове на Хоматиан, той съставил от тях VI том на своето издание *Analecta sacra et classica spicilegio solesmensi parata. Juris ecclesiastici graecorum selecta paralipomena*. Този свод съдържа кореспонденцията и друга документация, свързана с името и дейността на Охридския архиепископ Димитрий Хоматиан, който в Стрезово време бил хартофилак на архиепископията в Охрид, а към 1216—1217 г. заел Охридската архиепископска катедра. Писмата и актовете на този голям канонист документират целия живот на Охридския диоцез през първата половина на XIII в., когато в югозападните български краища не е известен друг самостоятелен владетел освен севастократор Стрез. Вж. П. Н и к о в. — ГСУ ИФФ, XVIII, 7, 1922, с. 4. Също вж. И. С н е г а р о в. Няколко думи за Хоматиановия сборник, издаден от Питра. — ГСУ БФ, кн. IV, 1922, с. 174—175.

на средновековната българска държава като почетна титла бе предложено от П. Мутафчиев.¹²³ По-късните изследвачи не възприеха такова тълкуване на титлата севаст, определяйки я като наименование на висше длъжностно лице от областното управление на Втората българска държава.¹²⁴ Чрез по-обстояен анализ на това звание, срещашо се в запазените български извори, П. Петров доказва високото обществено положение на севастите, в чиито ръце била пълната власт на съответната област и които стояли начело на провинциалната чиновническа йерархия.¹²⁵

Коментираният извор от корпуса на кардинал Питра разкрива интересен момент от функционалността на севастократор Стрез — неговите правомощия спрямо севастите. По отношение на тия областни управители той се явява като заместник на върховната царска власт. Образуващи местната феодална аристокрация, между тия носители на юридическа власт в провинциалната администрация Стрез е бил заинтересован да създава и поддържа родствените отношения, използвавайки дори наследствени мерки.

Самостойна единица, Просекското княжество обединявало отделни области, в които първо длъжностно лице бил севастът. Такива управители на области във владенията на севастократор Стрез вероятно са били двамата споменати севасты Лъв Мосхопул, Стефан Гавра, а също веройският управител севаст Йоан Плит, известен от друг документ на Охридската архиепископия, свързан също с Хоматиановото име.¹²⁶ Управляваните от тия висши длъжностни лица територии били поземленият фонд, върху който се създава Просекското княжество, така както тяхната титла и произтичащите от нея функции се съдържат в достойнството севастократор (комбинация от севаст и автократор). Властта на севастократор Стрез има значително по-голям териториален обхват от тази на севастите, което обяснява тяхното зависимо положение. Като управител на голяма област от държавата той стоял в йерархическо отношение над тях. Нему са били подвластни управляваните от севастите и останалите служители градове, крепости и гарнизони. Носител на високата титла, българският болярин Стрез концентрирал в свои ръце целокупната власт на югозападните земи с център Просек.

¹²³ П. Мутафчиев. Боженишкият надпис. — Сп. БАН, XII, 1920, с. 94—114.

¹²⁴ И. Дуйчев. Из старата българска книжнина. Т. II. С., 1940, с. 317; М. Андреев и Д. Ангелов. История на българската феодална държава и право. С., 1972, с. 253.

¹²⁵ П. Петров. О титлах „севаст“ и „протосеваст“ в средновековном болгарском государстве. — ВВр, XVI, 1959, с. 52—64. В приведенния юридически паметник севастите Лъв Мосхопул и Стефан Гавра са отбелязани като пансеваст севасты (ὁ πανσεβαστος σεβαστος). Това са две форми, които определят едно и също лице, към една и съща дата. Дори на едно място е употребена за Мосхопул само титлата пансеваст, което показва, че двете форми пансеваст и севаст са еднозначни. Формулата „пансеваст севаст“ е просто натрупване на титли, а не нова титла. Частицата „пан“ е може би само един префикс, който има тържествен, надут характер. Накратко казано, това, което една титла не постига, две го постигат. И двата термина са използвани в официалните актове, при писма, речи, панегириди, но хрониките познават само титлата севаст. Последната е по-често срещана, отколкото пансеваст севаст, която формула е подобна на панбазилевс базилевс (πανβασιλευς βασιλευς) и е рядко използвана. Всеобщо правило е никога един севаст да не предхожда своето определение пансеваст (L. Stiernon. Notes de titulature et de prosopographie byzantines, sebastes et gambros. — REB, 23, 1965, p. 231).

¹²⁶ М. Дринов. О некоторых трудах Димитрия Хоматиана как историческом материале. — В: Съчинения. Т. I. С., 1909, с. 589, бел. 16; срв. И. Снегаров. История на Охридската архиепископия. Т. I. С., 1924, с. 246; също и П. Петров. — ВВр, XVI, 1959, с. 59.

Формирало се върху територията на югозападните български покрайнини, Просекското княжество обхващало градове и крепости, най-значителен от които на запад бил Охрид. Присъединяването на града автоматически довежда до включването на Охридската архиепископия в състава на Стрезовото феодално владение. Диоцезът на архиепископията почти съвпадал с границите на княжеството. За силата на българското влияние върху живота на това духовно средище свидетелствува Димитър Хоматиан. Хартофилакс на Охридската архиепископия по времето на Стрез, той се оплаквал на керкирския митрополит Педиадит, че се оварварил, намирайки се под властта на българите. Епископите и низшият клир се избирали от грамотната среда на българското паство.¹²⁷ При севастократор Стрез архиепископията възстановила юрисдикцията си над отнетите от Търновската архиепископия Скопска и Призренска епархия, от които първата влизала в състава на Стрезовото княжество, а втората — в сръбската държава. Действайки в съюз с епирския деспот Михаил против латинците в Македония, Албания и Тесалия, Стрез успял да откъсне Деволската католическа епархия от латинското влияние.¹²⁸ Тези факти разкриват, че промяната на политическата власт в една област се съпътствувало с изменение и в църковната принадлежност на тази област.

Обособило се като териториална единица в периода 1208—1214 г., Просекското княжество фактически се е намирало под властта на севастократора. Претендент за българския престол, този представител на царстващата династия изпъква като политико-административен функционер с големи права. Неговото управление е свързано с упражнението на висши военни, съдебни и административни функции в пространствено и поселищно отделената територия на Просекското княжество. В негово подчинение били поставени севастите със същите регионални задължения. По всичко изглежда, че високото положение на севастократор Стрез в държавноадминистративния апарат се определя, от една страна, от факта, че е предводител на значителна военна формация, съсредоточена в областта, в която упражнявал своето наместничество, а, от друга — от неговия произход и родствени връзки с владетелския род. Въпреки че Стрезовото обособяване в конкретно-исторически аспект може да се разглежда като участие в опозиционното движение, подкрепящо законните Асенови наследници, то същевременно илюстрира една нова тенденция в политическия живот на Югоизточна Европа. Образуването от севастократор Стрез княжество било израз на засилващите се настроения към сепаратизъм, към откъсване от централната власт, характерни за напредналия феодален процес.

¹²⁷ И. Снегаров. История, с. 97; също и П. Николов. Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква. — СпБАН, кн. XX, 1921, с. 57, където Хоматиан отбелязва замяната на гръцкото духовенство с българско, като „навсякъде били поставени от българската църква архиереи-българи“.

¹²⁸ И. Снегаров. История, I, с. 98; Положението на Охридската архиепископия от възстановяването на Второто българско царство до 1334 г. — Минало, II, кн. 7, 1913, с. 282.

SEVASTOKRATOR STREZ

Elena Savcheva

(S u m m a r y)

The most important problems of the study are the following:

1. The data of the sources about sevastokrator Strez and the spreading of the name Strez in the slavic onomastics. 2. The genealogical connections between Strez and the Assen family and the identification of Strez with the previous Prosek sovereign Hriz. 3. The political contacts of the Prosek principality with Serbia, Epir despotat, Latin Empire and Bulgaria. 4. The moment, when Strez has received his title of sevastokrator. 5. The rights of the sevastokrator over the Prosek principality.

The relationship of the Bulgarian aristocrat Strez with the first members of the Assen family is disclosed on the basis of different sources. The sevastokrator belongs to the royal family, being Boril's cousin and Kaloyan's nephew. In the beginning of the XIIIth century he acts as an ally of the Bulgarian tzar in his wars.

The author shows the place of the title of sevastokrator in the Bulgarian state hierarchy and the Byzantine influence over the institution. The study deals also with the role and the place of sevastokrator Strez in the supreme government and with his prerogatives over the Prosek principality.